



Kennisplatform  
Leefbaar en Kansrijk  
Groningen

# Uitkomsten Pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn”

Kennisplatform  
Leefbaar en Kansrijk Groningen

T 050 363 69 17  
contact@kennisplatformleefbaar.nl

Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 68  
9712 SK Groningen

kennisplatformleefbaar.nl



# Inhoudsopgave

<b>Ten geleide</b>	3
<b>Inleiding</b>	3
Aanleiding	4
Doelstelling van de pilot kennistafel	4
Relatie met Kennisplatform Bouwen en Versterken en Kennisprogramma Effecten Mijnbouw	5
Context van de Pilot Kennistafel en het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen: Omstreden kennis	5
<b>Proces pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn”</b>	6
Vorbereiding	6
Pilot-kennistafel	6
Methode, analyse en afronding	7
<b>Resultaten kennistafel</b>	9
Stand van zaken	11
Gezondheid en stress	11
Veerkracht en weerbaarheid	12
Leefbaarheid en sociale cohesie	13
Algemene opmerkingen en randvoorwaarden	14
Bestaande Kennis	15
Huidige inzichten en ervaringen – Opgehaald bij Kennistafel	15
Bestaande literatuur over Groningen	16
Internationale Literatuur en Inzichten	19
Overzicht van vraagstukken	22
Gezondheid en stress	23
Weerbaarheid en veerkracht	24
Leefbaarheid en sociale cohesie	25
Prioritering	27
Resultaten prioritering	27
<b>Conclusies</b>	29
Kennisagenda gezondheid, stress, veerkracht, weerbaarheid, leefbaarheid en sociale cohesie; korte termijn	29
De bredere kennisagenda: de eerste contouren	29
<b>Referenties</b>	31
<b>Bijlage 1: Thema’s en categorieën</b>	33
<b>Bijlage 2: Programma pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn”</b>	34
<b>Bijlage 3: Deelnemerslijst pilot-kennistafel</b>	35
<b>Bijlage 4: Verslagen kennistafels</b>	377

## Ten geleide

Dit verslag is opgesteld door de partners betrokken bij de pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn”:

- Rijksuniversiteit Groningen : Melanie Bakema, Ineke Ganzeveld, Babet LeKander,  
Tom Postmes
- Hanzehogeschool Groningen: Mark Mobach
- CMO STAMM: Yvonne Turenhout
- GGD: Jolianne Hellemans

Contactpersonen:

Dr.ir. Ineke Ganzeveld [k.j.ganzeveld@rug.nl](mailto:k.j.ganzeveld@rug.nl)

Prof.dr. Tom Postmes [t.postmes@rug.nl](mailto:t.postmes@rug.nl)

De informatie in dit rapport mag u gebruiken, downloaden, kopiëren en vrij verspreiden, maar niet voor commerciële doeleinden. Zorg daarbij voor bronvermelding:

Bakema M, Ganzeveld I, LeKander B, Postmes T, Mobach M, Turenhout Y, Hellemans J (2018). *Uitkomsten kennistafel “weerbaarheid en welzijn”*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

## Inleiding

### Aanleiding

De Nationaal Coördinator Groningen (NCG) heeft als taak om onderzoek en kennisontwikkeling gerelateerd aan aardbevingen en de ontwikkelingen van een kansrijk Groningen te ontwikkelen. Dit betreft een zeer brede thematiek van schadeafhandeling tot sociale structuur en energietransitie. Om deze taak te vervullen zet NCG in op twee kennisplatforms Leefbaar en Kansrijk Groningen en Bouwen en Versterken. Het kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen wordt een platform dat zich richt op maatschappelijke gevolgen van bodembeweging voor onder meer leefbaarheid, gezondheid, energietransitie, duurzaamheid, economie, ondernemerschap, regionale aspecten van krimp en vergrijzing. De NCG richt het platform op om de regie te nemen bij het bundelen en ontsluiten van kennis, het inventariseren van de huidige stand van zaken op kennisgebied en de vraag-articulatie op bovengenoemde onderwerpen. Het platform doet dit samen met andere relevante partijen, zowel vragers en aanbieders.

Om een start te maken met de invulling van een Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen gericht op het handhaven/realiseren van leefbaarheid en economisch perspectief in het aardbevingsgebied heeft de NCG de Rijksuniversiteit Groningen gevraagd om samen met haar kennispartners Hanzehogeschool Groningen, CMO STAMM en de GGD Groningen, als pilot een eerste kennistafel te organiseren. Op 28 juni heeft deze kennistafel plaatsgevonden met als thema “Weerbaarheid en Welzijn”.

### Doelstelling van de pilot kennistafel

Het principe van de kennistafel berust op het bijeenbrengen van kennisaanbieders en kennisvragers waardoor:

- a) Een actueel beeld ontstaat van de korte en lange termijn maatschappelijke vragen die leven;
- b) De antwoorden die de bestaande kennis op deze vragen reeds kan leveren en
- c) De antwoorden die de bestaande kennis schuldig moet blijven.

De uitkomsten van de kennistafel worden vervolgens gebruikt om de aanwezige kennis effectief in te zetten en breed te verspreiden en om een aanzet tot een kennisagenda te formuleren met een suggestie van onderwerpen waarvan het goed zou zijn om ze op korte termijn middels onderzoek te beantwoorden.

Voor de pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn” lag de focus op de effecten die de versterkingsoperaties, die in de provincie Groningen plaatsvinden, hebben op de getroffen bewoners. Daarbij zijn drie deelonderwerpen besproken:

1. Behoud van gezondheid
2. Behoud van veerkracht en weerbaarheid
3. Behoud van leefbaarheid en sociale cohesie

Omdat het om een pilot gaat en omdat het duidelijk afgebakende onderwerpen betreft die niet de hele breedte van de maatschappelijke impact bestrijken, is de doelstelling noodzakelijkerwijs enigszins ingeperkt: op basis van deze pilot kan nog niet vastgesteld worden wat de agenda moet zijn voor de langere termijn en voor het gehele maatschappelijke domein. Daarom

“knippen” we de vraag om een kennisagenda vast te stellen in twee delen op. Ten eerste leveren we op basis van de Pilot Kennistafel een kennisagenda met een beperkte scope: het doel is om urgente vragen te identificeren die op korte termijn kunnen bijdragen aan behoud van gezondheid, veerkracht en weerbaarheid van bewoners en sociale cohesie van gemeenschappen. Deze agenda is dus nadrukkelijk voor de korte termijn en voor een deelonderwerp. Ten tweede is het doel om op basis van de resultaten van de pilot kennistafel de contouren te schetsen van een bredere agenda die in de toekomst nadere invulling kan krijgen. Daarmee biedt de pilot dus tevens een eerste aanzet voor de werkzaamheden binnen het Kennisplatform Kansrijk en Leefbaar dat momenteel in oprichting is.

### **Relatie met Kennisplatform Bouwen en Versterken en Kennisprogramma Effecten Mijnbouw**

Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen heeft qua thematiek om sommige vlakken overlap met zowel het Kennisplatform Bouwen en Versterken als ook met het Kennisprogramma Effecten Mijnbouw. Dit betekent dat de uitkomsten van de kennistafel en de daaruit volgende kennisagenda in de toekomst op onderdelen een sterkere relatie hebben tot dan wel beter passen bij het andere platform of kennisprogramma. Per thema zal dan ook een afweging worden gemaakt in welk programma dit het beste past en waar gewenst zal nauw worden samengewerkt. Voor de huidige pilot kennistafel was de inschatting dat deze thema's in eerste aanleg voor het overgrote deel binnen het platform Leefbaar en Kansrijk vielen. Dat laat onverlet dat op basis van de Pilot Kennistafel al dwarsverbanden kunnen worden gesignaleerd, zoals in de conclusies aangestipt wordt.

### **Context van de Pilot Kennistafel en het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen: Omstreden kennis**

Deze pilot en het kennisplatform “leefbaar en kansrijk” kunnen maatschappelijk een waardevolle rol vervullen. In de context van de oprichting spelen echter een aantal factoren die randvoorwaarden zijn voor het goed functioneren.

De basisconstatering is dat het Groningenveld niet alleen het grootste gasveld van Europa is, maar ook het meest dichtbevolkte gasveld ter wereld. Naar schatting 410.000 inwoners zijn blootgesteld aan de bodembeweging. Daardoor ontstaan tal van complexe vraagstukken. Deze vraagstukken hebben vaak een technische, wetenschappelijke én maatschappelijke component (bijvoorbeeld rondom veiligheid: een vraagstuk waarin bodembeweging, bouwtechniek en de ervaringen en beleving van bewoners met elkaar verweven zijn). Meer in het algemeen geldt dat de maatschappelijke en economische belangen van de gaswinning enorm zijn en dat tegelijk de bevolking hier zeer zwaar onder gebukt gaat (zoals de beving met magnitude 3.4 in Zeerijp van 8 Januari 2018 wederom aantoonde). Het is onvermijdelijk dat rondom deze vraagstukken tegenstrijdigheden en tegenstellingen (zo niet conflicten) ontstaan. Dat kan onder meer komen (a) omdat onderzoekers en inhoudelijk experts het niet altijd eens zijn wat betreft constateringen, interpretaties of gevolgtrekkingen; (b) omdat er grote belangentegenstellingen zijn tussen relevante actoren; (c) omdat veel van deze actoren kennis verspreiden en onderzoek laten uitvoeren dat niet los wordt gezien van hun belang, en (d) omdat onderzoekers, instanties en bewoners elkaar niet altijd goed begrijpen. Niet zelden spelen al deze factoren in combinatie met elkaar op het orgel van de maatschappelijke onrust.

De stip aan de horizon is dat het kennisplatform de betrokken partijen bij elkaar brengt om consensus te bereiken over wat wel en wat niet bekend is en om heldere vragen te stellen die oplossingen dichterbij brengen. De hoop is uiteraard dat de antwoorden op die vragen helderheid scheppen en zekerheid bieden. Het bewaren van vertrouwen in het kennisplatform is een kerndoelstelling, gegeven de geconstateerde polarisatie en tegenstellingen. De voorwaarde om in die missie te slagen is dat het kennisplatform een onafhankelijke koers vaart, dat processen transparant zijn en dat de door haar geleverde inzichten betrouwbaar zijn. Dat vertrouwen moet het platform winnen bij alle relevante actoren, of het nu om lokale overheden of rijksoverheid gaat, om bewonersorganisaties of om het middenveld, om wetenschappers of uitvoeringsinstanties, of om de bewoners zelf.

## Proces pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn”

### Vorbereiding

De eerste fase in de voorbereiding op de kennistafel bestond uit een analyse van de meest urgente problematiek gerelateerd aan het thema Leefbaar en Kansrijk Groningen. Dit gebeurde in samenspraak tussen RUG en NCG. Op basis van deze analyse is het thema Weerbaarheid en Welzijn gekoppeld aan de acute vragen die voortkomen uit de versterkingsopgave voor de NCG. De casussen Appingedam (versterking) en Ten Boer (inspectie) zijn gekozen als input voor de pilot-kennistafel. Tegelijkertijd is contact gezocht met relevante kennispartners in de regio waarmee de pilot kon worden geconcretiseerd en ingevuld. De kennispartners (CMO STAMM, GGD, HG en RUG) hebben vervolgens de kennistafel in afstemming met NCG geconcretiseerd. Vanwege de korte termijn tussen opstart en uitvoering van de pilot-kennistafel is vooraf geen uitgebreide analyse van de aanwezige kennis op het gekozen onderwerp uitgevoerd.

### Pilot-kennistafel

#### Inhoud

Tijdens de pilot-kennistafel op 28 juni 2017 is op basis van de casuïstiek Appingedam (waar op korte termijn een hele wijk versterkt/aangepakt moet worden) en Ten Boer (waar op langere termijn eenzelfde operatie moet worden vormgegeven en waar op het moment van de kennistafel een eerste serie inspecties had plaatsgevonden) nagegaan wat een dergelijke operatie betekent voor de weerbaarheid en het welzijn van de betreffende bewoners en hoe een dergelijk proces optimaal kan worden vormgegeven (zie bijlage 1 voor het programma en bijlage 2 voor de deelnemers).

Daarbij werd gefocust op de eerder genoemde drie deelonderwerpen die direct zijn gerelateerd aan deze casuïstiek:

1. Behoud van **gezondheid**: hoe we zorgen dat het geestelijk en lichamelijk welbevinden van de bewoners gegarandeerd dan wel verbeterd kan worden onder de huidige aanwezige stress(factoren);
2. Behoud van **veerkracht en weerbaarheid**: hoe wordt de burger beter geoutilleerd om effectief op tegenslag te reageren en zo welzijn en sociaaleconomische ontwikkeling te stimuleren;

3. Behoud van **leefbaarheid en sociale cohesie**: wat er nodig is om een gebied/gemeenschap aantrekkelijk te houden om er te wonen en te werken.

### Aanpak

Voor het ophalen van de maatschappelijke vragen, de beschikbare kennis en de identificatie van de ontbrekende kennis op deze deelonderwerpen werd het World Café model gehanteerd. Hiervoor werden de deelnemers verdeeld over zes tafels, 3 per casus om de discussie te voeren over één van de drie deelonderwerpen. Aan iedere tafel werd vervolgens getracht te komen tot een **aanzet voor een kennisagenda** en indien mogelijk **beperkt actieplan** aan de hand van drie vragen:

- a) Welke problemen leven er op dit moment? (Welke knelpunten/onzekeerheden zijn er?)
- b) Wat is de ideale situatie/gewenste toekomstige situatie?
- c) Hoe kunnen we dit zo goed mogelijk realiseren? (Wat weten we al, welke kennis en acties kunnen we in de praktijk toepassen en welke kennis ontbreekt er nog en moeten we onderzoeken?)

### **Methode, analyse en afronding**

De uitkomsten van de discussie aan iedere tafel zijn vastgelegd in een verslag (zie Bijlage 3 voor de zes verslagen). Na afloop van de tafel zijn de resultaten vervolgens verder verwerkt. Per deelonderwerp is aan de hand van de verslagen:

- een samenvatting/analyse van de uit de verslagen gedestilleerde kernvragen;
- een beknopte stand van zaken aanwezige kennis/onderzoek opgesteld;

Over het geheel van vragen zijn vervolgens

- de onderzoeksprioriteiten vastgesteld.

Voor het integreren van de resultaten van de verschillende deeltafels is een inductieve vorm van tekstanalyse gebruikt. De zes verslagen zijn aan de hand van de *Grounded Theory Method* (Martin en Turner, 1986) geanalyseerd. Dat wil zeggen dat er geen specifiek *framework* of theorie is gebruikt waar de data tegenaan zijn gelegd, maar dat de data zelf als uitgangspunt zijn gebruikt. Er is gebruik gemaakt van het programma ATLAS.ti (versie 1.6.0). In dit programma zijn in eerste instantie de *thema's* die in de verslagen naar voren komen gecodeerd. Dit leidde tot een lijst van 104 codes. Deze lijst is door een iteratief proces teruggebracht tot een lijst van 23 unieke thema's. Zo zijn bijvoorbeeld de codes "communicatie vanuit CVW", "de communicatie is moeilijker geworden" en "gebrek aan communicatie" teruggebracht naar het thema "communicatie vanuit instanties". De lijst van 23 thema's kan worden teruggevonden in Bijlage 1.

Daarnaast zijn de verslagen ook nog op een ander niveau gecodeerd: er is aangegeven of er gesproken werd over één van de volgende categorieën: 1) bestaande kennis, 2) kennis die nog nodig is (i.e., kennisvragen), 3) aangedragen problemen, 4) oplossingen geschetst voor bestaande problemen, of 5) randvoorwaarden bij oplossingen.

Vervolgens is geanalyseerd welke thema's in welke categorieën voorkomen. Een overzicht van deze frequenties van overlap is te vinden in Bijlage 1. Er is aan de hand van deze analyse inhoudelijk per categorie en per thema opgeschreven wat er gezegd is tijdens de kennistafel. Dit is tevens opgesplitst in de drie deelonderwerpen die bij de tafels zijn besproken: 1) gezondheid

en stress, 2) veerkracht en weerbaarheid en 3) leefbaarheid en sociale cohesie. Vervolgens zijn de resultaten van deze analyse wederom iteratief gereduceerd op basis van thematische overlap en gerelateerdheid. Door deze ordening en abstractie resulteerden uiteindelijk een aantal centrale kennisvragen en problemen (zie hieronder).



## Resultaten kennistafel

De kennistafel begon met een plenair deel waarin de situatie werd beschreven zoals die zich in de twee casussen voordoet. Een derde inleider gaf achtergrondinformatie bij de gezondheidstoestand en economische uitgangspunten van het getroffen gebied.

Wethouder mevr. Usmany van Appingedam was de eerste inleider. Zij sprak over de versterkingsoperatie die op dat moment in Appingedam in de wijk Opwierde-Zuid ging starten. In 2016 heeft Nationaal Coördinator Groningen (NCG) 398 woningen in Opwierde-Zuid in Appingedam laten inspecteren en doorrekenen om vast te stellen of de woningen voldoende bestand zijn tegen aardbevingen. Uit de doorrekening bleek dat alle woningen moeten worden versterkt. Op woensdag 31 mei en donderdag 1 juni 2017 zijn de bewoners daarover geïnformeerd. Mevr. Usmany sprak over de aanpak en ervaringen. Daarbij werden verschillende thema's uitgelicht.

- De versterkingsoperatie is een grote en complexe opgave, ingegeven vanuit de wens om in één keer een groot aantal woningen aan te pakken, waarbij de wijk niet al te langdurig op de schop gaat. De grootschaligheid hiervan is een uitdaging, mede omdat de versterking omgeven is door ingewikkelde technische vragen en complexe besluiten. Tegelijk is het nodig om ervaring te verwerven met grootschalige projecten.
- De woningen in Opwierde-Zuid zijn te verdelen in twee typen: vliesgevelwoningen en gemetselde woningen. De gemetselde woningen zijn in ogenschijnlijk solide. In de ogen van de bewoners zijn de vliesgevelwoningen kwetsbaarder. Toch blijkt uit de doorberekeningen dat de vliesgevelwoningen relatief eenvoudig zijn te versterken, maar de te nemen maatregelen voor de gemetselde woningen zijn zeer ingrijpend (onder andere versterken van fundering, vloeren, en het dak). Tijdens de lezing was nog onduidelijk of deze woningen gesloopt moesten worden of niet.
- Er zijn meerdere tijdschalen waar rekening mee moet worden gehouden. Bewoners hebben na de uitvoering van de inspectie lange tijd niets gehoord. In de periode dat men niets hoort willen bewoners dat de versterking sneller gaat en dat zij snel duidelijkheid krijgen. Men streeft ernaar de bewoners zo kort mogelijk in onzekerheid laten, maar dat blijkt vanwege omvang en complexiteit moeilijk.
- Toen duidelijkheid werd verschaft over de uiteindelijke versterkingsoperaties viel dat in sommige gevallen niet samen met de gewekte verwachtingen. Dat komt omdat er tijdens en na inspectie verwachtingen zijn ontstaan; zo hoopten sommige bewoners van de vliesgevelwoningen dat hun huis een grondige opknapbeurt zou krijgen. Andersom verwachtten sommige bewoners van gemetselde woningen niet dat er zeer ingrijpend verbouwd of zelfs gesloopt moest worden. Op het moment dat de versterking van start gaat vinden bewoners dus eerder dat het ineens veel te snel gaat. De beslissingen die genomen moeten worden waren voor velen complex en ingrijpend: er moet met zorgvuldigheid en geduld met zorgen en vragen omgegaan worden.
- Zorgelijk was ook dat er tussen bewoners onderling spanningen ontstonden of duidelijk werden. Deels kwam dat door waargenomen ongelijkheid. Er waren verschillen tussen de vliesgevelwoningen en de gemetselde woningen. Tussen huurders en eigenaren. En tussen mensen die veel hebben geïnvesteerd in hun woning en mensen die er veel minder in investeerden. Dat zorgt voor tegenstellingen die op hun beurt aanleiding kunnen geven tot onenigheid, wrevel en verongelijkheid.

- Bij de uitvoering van de versterking ontdekt men dat de persoonlijke omstandigheden en wensen van bewoners nopen tot maatwerk. Dat botst met de noodzaak om vanuit de uitvoering vaart te maken en planningen aan te houden.
- Onderling vertrouwen lijkt een belangrijke factor te worden in het samen zoeken naar geschikte oplossingen en het maken van afspraken. Daarbij blijkt dat vertrouwen van sommige bewoners de afgelopen jaren is afgenomen.

Daarna hield burgemeester André Nadort van de gemeente Ten Boer een lezing over de situatie in zijn gemeente. Ten Boer is zeer zwaar getroffen door de gevolgen van de bodembeweging: het merendeel van het vastgoed heeft schade. Uit de tot dusverre afgeronde inspecties kan worden afgeleid dat de gemeente Ten Boer aan de vooravond staat van een ingrijpende versterkingsoperatie waarbij de verwachting is dat een groot deel van het vastgoed versterkt zal moeten worden. Maar alhoewel inmiddels zeker is dat er ingrijpend verbouwd zal moeten worden, duurt het te lang voor duidelijk is wanneer en hoe dat gaat gebeuren.

- In Ten Boer zijn meerdere woningen geïnspecteerd vanaf 2016. Daaronder zijn onder andere de zgn. Jarinowoningen van de Fazanthof. Vanaf April worden 31 woningen van Wierden en Borgen in Ten Post geïnspecteerd.
- Het proces van de inspectie is op zichzelf een voor bewoners ingrijpende operatie. Om goed zicht te krijgen op constructies breekt men soms muren en vloeren open en legt de fundamenteën van woningen bloot. Dat kan voor bewoners een aanzienlijke belasting zijn. Daarna is het lang wachten tot er duidelijkheid ontstaat.
- Voor de woningen aan de fazanthof heeft CVW een versterkingsplan gemaakt maar dat is niet goed ontvangen door bewoners.
- Vertrouwen speelt in Ten Boer een centrale rol. Het wantrouwen jegens het CVW, dat ook in de versterking een belangrijke rol speelt, is bij sommige bewoners groot. Dat bemoeilijkt de ontwikkeling van plannen voor de versterkingsopgave want het draagvlak voor de verantwoordelijke instantie is er soms gewoon niet.
- Nadort merkt dat ook het vertrouwen in diverse overheden en andere instanties door de soms moeizame schadeafhandeling een deuk heeft opgelopen.
- In samenspraak met bewoners wordt aan een nieuw plan gewerkt. De verwachting is dat dit begin 2018 wordt uitgevoerd.
- Ten Boer streeft ernaar dat bewoners niet alleen overlast hebben van de bevingen en versterking, maar wil dat mensen een beter huis terugkrijgen dan ze hadden. Op dit moment investeren mensen niet meer in hun woning, omdat de toekomst volkomen onzeker is. Mensen hebben daarom meer zekerheden nodig.

Als afsluiting van het eerste plenaire gedeelte gaf dr. Jochen Mierau, Universitair Hoofddocent aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de RUG, een presentatie. Uit onderzoek van het expertisecentrum 'Healthwise' waaraan hij verbonden is - dat onderzoek doet naar het raakvlak tussen economie en bedrijfskunde, en gezondheid - is gebleken dat de zorgkosten voor somatische en psychische zorg per persoon hoger liggen in aardbevingsgemeenten dan in andere gemeenten.

- Mierau vertelde over het onderzoek dat is gedaan naar de relatie tussen de zorguitgaven van mensen en de aardbevingen. Het onderzoek is uitgevoerd onder vergelijkbare populaties in onder meer gemeenten Loppersum, Slochteren, de Marne en Haren. De verschillen in gemiddelde zorguitgaven per persoon zijn in kaart gebracht.

- Uit het onderzoek blijkt dat de gemiddelde zorguitgaven voor somatische zorg per persoon hoger zijn in aardbevingsgebieden Loppersum en Slochteren dan in vergelijkbare niet-aardbevingsgebieden De Marne en Haren.
- Verder is gebleken dat de zorgkosten voor somatische zorg die mensen van gelijke leeftijd hebben verschillen tussen mensen die in een aardbevingsgebied wonen en die daarbuiten wonen: inwoners van 65 jaar in aardbevingsgemeente Slochteren hebben hogere zorgkosten dan inwoners van 65 niet-aardbevingsgemeente Haren.
- Er zijn ook verschillen waar te nemen in de zorgkosten voor psychische zorg tussen aardbevingsgemeenten. Zo zijn deze zorgkosten hoger onder jonge inwoners (jonger dan twintig jaar) in gemeente Loppersum dan in gemeente Slochteren, zijn ze voor inwoners van twintig tot zeventig jaar hoger in gemeente Slochteren dan in gemeente Loppersum, en liggen deze kosten voor inwoners vanaf zeventig jaar ongeveer op een gelijk niveau. Wat we hieruit kunnen opmaken, is dat met name (zeer) jonge mensen in het centrum van het aardbevingsgebied hoge zorgkosten voor psychische zorg hebben (ca. 500 euro). Daarnaast nemen de kosten voor psychische zorg af tot ca. het zeventigste levensjaar, en nemen ze weer toe naarmate mensen ouder dan zeventig worden.
- Verder liet Mireau zien dat de hoge zorgkosten voor inwoners van aardbevingsgemeenten samengaan en tegen de achtergrond gehouden moeten worden van de nationale trend dat de zorgkosten per persoon het hoogst liggen in provincies Groningen en Friesland.

### Stand van zaken

Na de inleidingen werd aan zes deeltafels werd door verschillende groepen gesproken over de problemen die leven onder de bevolking. Daarnaast hebben de aanwezigen van instanties aan kunnen geven hoe er om wordt gegaan met problemen en waar zij daarin tegenaan lopen.

### Gezondheid en stress

Aan de tafels werd vastgesteld dat de bodembeweging een negatieve impact heeft op de (mentale) gezondheid van mensen.

De belangrijkste directe oorzaak voor de bestaande problemen zijn volgens deelnemers de schade en de schadeafhandeling. Door de schade en haar afhandeling is het vertrouwen soms ver te zoeken. Ook de versterking is voor veel deelnemers een acute zorg. Men vreest dat versterking een ingrijpendere impact zal hebben dan schade en dat het dus ook meer stress en druk kan veroorzaken.

Factoren die de impact van schade en versterking kunnen verergeren zijn gerelateerd aan krimpproblematiek die in delen van de regio impact heeft op de leefbaarheid alsmede door het feit dat mensen moeite hebben om hun huis te verkopen. De combinatie van beiden is beklemmend (het gevoel gevangen te zitten in je eigen huis) en biedt weinig hoop voor de toekomst (uitzichtloosheid). Tegelijk is niet altijd helder hoe krimp en aardbevingsproblematiek zich tot elkaar verhouden.

Een abstracte visie op de oorzaak voor de huidige gezondheidsproblematiek is dat het door de bodembeweging kan schorten aan een of meerdere basisvoorwaarden voor gezond functioneren: hoop, community efficacy, verbondenheid, veiligheid en kalmte. Meer concrete ervaringen in het gebied die worden genoemd zijn het ontbreken van enige vorm van controle

over de uitkomsten (eigen regie), de “keuzestress” die mensen ervaren als ze ingrijpende keuzes moeten maken over hun toekomst en frustratie over gebrekkige communicatie.

De indruk van sommige deelnemers aan de tafel is dat er onvoldoende capaciteit is in de regio voor geestelijke verzorging en persoonlijke begeleiding van de bewoners die in problemen komen. Ook zijn er zorgen over de tijdige signalering van problematiek. Dat kan zowel te wijten zijn aan de capaciteit, als aan het kennisniveau van symptomen als aan het bewustzijn van de omvang van deze problematiek.

### **Veerkracht en weerbaarheid**

In de tafels over veerkracht en weerbaarheid werd als probleem benoemd dat er sprake is van een gebrek aan daadkracht (bij zowel instanties als bewoners).

Het gebrek aan daadkracht komt deels doordat de problemen voor sommigen erg hoog zijn opgelopen. Schade, versterking en bestaande problematiek stapelen zich op tot een onoplosbare kluwen. Ook zijn er veel slepende kwesties en conflicten rondom schade en vergoedingen. Dit heeft zijn weerslag op de houding van bewoners: sommige mensen maken zich teveel zorgen om de veiligheid in hun huis om zakelijk en doelgericht besluiten te nemen. Anderen zijn puur bezig met overleven en hebben daardoor niet de ruimte in hun hoofd om over leefbaarheidskwesties na te denken. Bewoners zijn nogal eens moe om overal voor te moeten vechten, beloftes te krijgen die vervolgens worden ingetrokken, deadlines die niet gehaald worden, etcetera. Dit leidt ertoe dat mensen soms te gestressed zijn om naar groepsbijeenkomsten of informatieavonden te komen.

Een gebrek aan daadkracht (en indirect dus ook aan veerkracht en weerbaarheid) wordt door sommige deelnemers ook bij diverse instanties gesignaleerd. Er wordt een aantal problemen genoemd met betrekking tot een bepaalde houding dan wel het (on)vermogen van instanties. Zo vertelt iemand dat de NCG hem/haar, een bewoner met schade, niet terugbelt. Dit zorgt bij bewoners voor een gevoel van desinteresse, terwijl het voor de NCG gaat om het onvermogen om alles goed bij te houden; de NCG kán niet 24/7 beschikbaar zijn terwijl de bewoners er wel 24/7 mee bezig zijn. Ook van de kant van gemeenten wordt benoemd dat er in hun ervaring rondom de versterking veel fout gaat, dat dingen soms te lang duren en moeilijk uit te leggen zijn. Zij benadrukken het belang om transparant te zijn over gemaakte fouten.

De deelnemers waren van mening dat goede communicatie essentieel is voor het veerkrachtig houden en maken van de samenleving. Er is aan de verschillende deeltafels veel nagedacht en gesproken over de communicatie tussen burgers en instanties. Inadequate communicatie vanuit instanties is een veelgenoemd probleem. Verder geven veel deelnemers aan dat er niet transparant gecommuniceerd wordt.

Verschillende redenen zijn genoemd dat communicatie tekort zou schieten. Aanwezigen vanuit instanties geven aan dat het over het algemeen lastig is om alles wat achter de schermen gebeurt uit te leggen. Procedures die gevolgd moeten worden bemoeilijken volgens sommige deelnemers het communicatieproces. Soms zorgen de procedures ervoor dat bewoners lange tijd niets horen: dat veroorzaakt wrevel. Soms zorgen procedures ervoor dat bewoners grote hoeveelheden correspondentie binnen korte tijd ontvangen, terwijl ze de inhoud vaak niet volledig begrijpen. Instanties lijken soms onvoldoende rekening te houden met het kennis- en opleidingsniveau van bewoners waar je op aan moet sluiten: laaggeletterdheid is bijvoorbeeld een aandachtspunt.

Slechte communicatie kan ook plaatsvinden tussen instanties onderling en met uitvoerders. Dergelijke miscommunicatie kan grote gevolgen hebben voor bewoners. Een algemeen probleem is volgens sommige deelnemers dat er veel onjuiste informatie verspreid wordt via social media. Dat bemoeilijkt het werk van instanties.

Communicatie wordt soms bemoeilijkt, volgens deelnemers, doordat met name kwetsbare mensen niet graag praten over hun problemen, bijvoorbeeld omdat ze zichzelf niet in staat achten (“niet intelligent genoeg vinden”) om input te leveren. Ook zijn er mensen die niet via conventionele communicatiekanalen te bereiken zijn en niets meekrijgen van de aardbevingen. Daardoor kunnen onveilige situaties ontstaan. Deze mensen bereik je niet met communicatie, maar heb je eventueel wel nodig in het kader van weerbaarheid en veerkracht van een gemeenschap.

Een belangrijk punt dat regelmatig terugkomt als obstakel is het gebrek aan vertrouwen in instanties. Bewoners willen er vanuit gaan dat je op instanties kunt vertrouwen. Maar door sommige deelnemers wordt gesuggereerd dat ze merken dat het vertrouwen volkomen weg is: zodra een instantie als het CVW aankondigt dat het langskomt ‘is het al mis’. De NAM, CVW maar ook de NCG worden vaak als schuldige aangewezen voor de huidige problematiek. Dit heeft gevolgen voor bewoners die in het gebied wonen maar ook werkzaam zijn voor NCG of CVW.

Ten aanzien van herstel van vertrouwen wordt gezegd dat de enige kans is om samen met bewoners verder te gaan. Daartoe zal men eerst “met de billen bloot” moeten gaan over gemaakte fouten.

### **Leefbaarheid en sociale cohesie**

Sociale cohesie, verbondenheid met een (woon)plaats en de functies die voorzieningen vervullen in dorpen zijn belangrijke elementen van leefbaarheid, met name op het platteland. Soms zijn er grote verschillen tussen wijken, en soms zelfs binnen een gezin, die een bedreiging vormen voor de sociale verbanden. In sommige rijen met woningen gaat men harmonieus met elkaar in gesprek over schade en versterking, terwijl men het in andere rijen met elkaar oneens is over tal van zaken en de spanningen hoog oplopen. Het is niet altijd voorspelbaar wanneer deze verschillen ontstaan.

Een terugkerend punt van zorg is dat door het maken van aanpassingen aan woningen ongelijkheid en afgunst kan ontstaan. Zo wordt aangegeven dat bewoners van huizen die niet gesloopt worden, maar slechts versterkt, het gevoel kunnen krijgen dat hun huizen straks ‘rotte appels op een nieuwe fruitschaal’ zijn; hun woning, die ze wel goed onderhouden hebben, is straks minder goed en wellicht minder waard dan de huizen van dorpsgenoten wiens huis eerder minder goed was onderhouden, maar beter zijn geworden door de nieuwbouw. Er is nog geen goede oplossing om rechtvaardig te werk te gaan.

Aan de tafels op het gebied van leefbaarheid wordt aangegeven dat leefbaarheid weliswaar een paar procentpunten achteruit gaat als gevolg van de bodembeweging, maar dat mensen met name onzeker zijn over de veiligheid thuis. Ook zien mensen bevolkingskrimp en het verdwijnen van voorzieningen als risico zien. Krimp én aardbevingen zijn mogelijk een giftige combinatie. De bevolkingskrimp die in delen van het Noord-Groningen plaatsvindt, gaat vaak gepaard met het verdwijnen van voorzieningen in dorpen, zoals het sluiten van een school, een supermarkt of een huisarts. Bovendien trekken bepaalde groepen mensen uit het aardbevingsgebied naar de

stad, of naar andere delen van het land. Een punt van zorg is, volgens sommige deelnemers, dat juist de bewoners die veel “draagkracht” hebben en bijvoorbeeld dragers van het verenigingsleven zijn, degenen zijn die mogelijk wegverhuizen. Het wegtrekken van bepaalde groepen mensen - met name hogeropgeleiden en jongeren - vormt daarom een risico voor de leefbaarheid maar ook de weerbaarheid van het gebied.

Ten aanzien van het verbeteren van leefbaarheid wordt opgemerkt dat het belangrijk is om bewoners meer perspectief te bieden op voordelen die zij in de toekomst zullen hebben van de huidige “ellende”: een of andere vorm van ‘social return’ zoals bijvoorbeeld lagere energielasten zou billijk zijn. Complicatie daarbij is dat vaak dezelfde oplossingen worden aangedragen voor groepen mensen die verschillende behoeften hebben. Aan de tafel stelt men vast dat niet voor iedere bewoner altijd dezelfde oplossing passend is: culturele spanningen of statusverschillen bemoeilijken dit.

Aan de tafel wordt verder gewezen op de kans dat bewoners (nog) meer gebruik kunnen maken van bestaande sociale infrastructuur en bestaande kracht. Buurtgenoten kunnen elkaar informeren. Een aantal deelnemers geeft aan dat als mensen zelf de verantwoordelijkheid krijgen, ze elkaar sneller zullen en moeten opzoeken. Hiervoor zijn verder laagdrempelige ontmoetingsplekken, zoals dorpshuizen en verenigingen, nodig.

### **Algemene opmerkingen en randvoorwaarden**

De deeltafels bespraken niet alleen de huidige problemen op deze drie terreinen. Ze keken ook naar algemenere zaken en noemden een aantal randvoorwaarden voor succesvolle implementatie van resultaten en aanbevelingen uit het kennistraject.

Als algemeen probleem voor de implementatie van plannen wordt ‘tijd’ genoemd. Er is niet altijd genoeg tijd om adequate oplossingen te ontwerpen en te implementeren. Er is algemene consensus dat bewoners inspraak willen en moeten hebben; inspraak wordt daarom hier genoemd als eerste randvoorwaarde voor een succesvolle implementatie. Tegelijkertijd hebben instanties, door het veiligheidsprobleem, een acute noodzaak om in te grijpen en dus onvoldoende tijd om naar de wensen van de bewoners te luisteren of deze te implementeren. Meer tijd kost vaak ook meer geld. Maar deelnemers signaleren tevens dat hoewel bewonersinspraak en -participatie op de korte termijn tijd en geld lijken te kosten, goede participatie op de lange termijn tijd en geld kan besparen. Meer tijd investeren zou kunnen leiden tot meer vertrouwen. Bovendien kan door inspraak worden voorkomen dat eerder wordt gesignaleerd dat processen niet goed gaan en zal draagvlak voor oplossingen onder de bevolking hoger zijn.

Een tweede randvoorwaarde is dat er draagvlak moet zijn voor de conclusies en aanbevelingen bij diverse actoren. Het is bijvoorbeeld belangrijk dat deze kennis ondersteund wordt door lokale bestuurders. Het lijkt deelnemers eveneens van belang dat de aanpak die eruit voortvloeit goed aansluit bij de werkelijkheid van de inwoner in het gebied. De personen die eventuele interventie verzorgen moeten dicht bij de bewoners staan en zich goed kunnen inleven in het gebied.

Een randvoorwaarde die aan dit laatste is gerelateerd, is dat volgens veel deelnemers de implementatie beter verloopt als er sprake is van een actieve betrokkenheid en inspraak van

bewoners zelf. Er zou een verandering moeten komen in de wijze waarop het contact verloopt. Meer bottom up dan top down. Eerst praten met de bewoners, dan pas de regelgeving opstellen.

Een vierde voorwaarde die deelnemers noemden voor succesvolle implementatie is helderheid en duidelijkheid rondom het proces, ook als het betekent dat men helder is over tegenslag of falen.

## Bestaande Kennis

### Huidige inzichten en ervaringen – Opgehaald bij Kennistafel

Er zijn reeds verschillende onderzoeken geweest met betrekking tot stress en gezondheid over de gevolgen van het hebben van schade aan huizen op het welzijn van inwoners. Een belangrijke conclusie hieruit is dat het meermalig hebben van schade gerelateerd is aan de ervaren onveiligheid van mensen en dat het leidt tot stress. Aan de deeltafels kwam naar voren dat bestaande longitudinale panels (zoals Gronings Perspectief en Lifelines) onvoldoende zijn toegerust om de effecten van de versterkingsopgave te monitoren.

In het kader van leefbaarheid en sociale cohesie is reeds inzicht in burgerinitiatieven vanuit bewoners, zoals van de Ideeënbank van Provincie Groningen, en vanuit onderwijs- en zorginstellingen. Het hebben en behouden van eigen regie van bewoners blijkt belangrijk te zijn voor de leefbaarheid van gebieden. Verder bestaat er kennis over de relatie tussen instanties en inwoners en wat nodig is voor een goede relatie tussen burgers en overheden. Tenslotte is er kennis over de impact van krimp in combinatie met de gevolgen van bodembeweging.

Verder kwam tijdens de middag naar voren dat inwoners vaak ook positief staan tegenover ontwikkelingen en geopperde of beloofde ontwikkelingen en initiatieven. Wel geven mensen aan dat het beter zou werken als initiatieven vanuit een positieve hoek komen; niet met de nadruk op problemen en een zorgvraag van mensen, maar vanuit bijvoorbeeld sport- of andere organisaties. Bovendien is het van belang dat de initiatieven zichtbaar en snel uitgevoerd worden.

Aan de deeltafels is veel aandacht besteed aan de praktijkervaringen die men heeft opgedaan c.q. die men kan benutten. In het algemeen geldt dat een goede relatie, wederzijds vertrouwen en maatschappelijk draagvlak bij de bevolking voor besluiten door de overheid gezien worden als belangrijke basisvoorwaarden voor het behouden en/of versterken van de weerbaarheid en veerkracht van een samenleving. Deelnemers wijzen op bestaande kennis over de uitwerking van organisatiekracht en burgerparticipatie: deze zou laten zien dat sociale verbanden en cohesie van invloed zijn op weerbaarheid en veerkracht. Verder merken deelnemers op dat result-based accountability, co-creatietrajecten en empowerment belangrijk zouden zijn voor het hebben en behouden van eigen regie van bewoners.

Ten aanzien van de praktijkervaringen die relevant zijn voor de werkwijze tijdens de versterking, merken deelnemers op dat er veel kennis is uit het verleden: zowel in de herstelprojecten van het aardbevingsgebied (H3V operatie, geëvalueerd door CVW), als uit de fysieke en sociale herstructurering van wijken en buurten. Omdat de problematiek breder is en diverse nieuwe aspecten kent, is het van belang hier al doende van te leren. De indruk is dat



sommige mentale effecten pas op langere termijn zichtbaar worden, dus aandacht voor bewoners moet langer zijn dan het fysieke herstel en de versterkingsoperaties.

Ten aanzien van lessen die getrokken kunnen worden uit problemen rond communicatie werden diverse “best practices” op basis van casussen waar men ervaring mee had opgedaan. Een algemene observatie was om lering te trekken uit de gangbare standaarden en werkwijzen op gebied van crisiscommunicatie. Daarnaast werd onder meer geopperd dat het goed is om bewoners één aanspreekpunt te geven namens alle instanties. Dat het helpt om mensen een helder beeld te geven over wat ze te wachten staat, inclusief Q&A. Dat het van belang is dat er goed gecommuniceerd wordt over gemaakte fouten en om direct te communiceren zodra helder is dat deadlines niet gehaald worden. Om ook bij onprettig nieuws kristalhelder te zijn en om geen schijnzekerheden te verschaffen in situaties die onzeker zijn. Dat het van belang is om bewoners de kans te geven om zich goed voor te bereiden op gesprekken en informatieavonden. Ondanks deze vele visies op verbetermogelijkheden leek men in veel situaties nog “op zoek” naar goede werkmethoden om met een, voor instanties zowel als bewoners, zeer onvoorspelbare en complexe situatie om te gaan.

### **Bestaande literatuur over Groningen**

Een nadeel van de literatuur over de maatschappelijke gevolgen van de bodembeweging is dat er geen volledig overzicht is. Wel zijn er verschillende publicaties die deelonderwerpen belichten/aspecten van het vraagstuk bestrijken.<sup>1</sup>

Een van die overzichten is de Maatschappelijke Effecten Inventarisatie (MEI) uitgevoerd in opdracht van de NAM door Royal Haskoning DHV (2016, 2017). De MEI onderscheidt acht impactthema's: schade aan gebouwen en infrastructuur, veiligheid, overlast, gezondheid, onmacht, kwaliteit van leven, waardeontwikkeling onroerend goed en economische effecten. De MEI is gebaseerd op gepubliceerd onderzoek tot eind 2016 en is daarom aan een update toe (sinds de publicatie verscheen onder meer nieuw onderzoek over woningwaarde en gezondheid).

Het is hier niet het doel om de laatste MEI samen te vatten maar het is nuttig om het meest recente samenvatting van de acht thema's kort weer te geven (Figuur 1). Volgens de MEI zijn er ernstige effecten op gebied van schade, overlast en onmacht. De effecten op gebied van waardeontwikkeling en gezondheid zijn aanzienlijk. De effecten op gebied van veiligheid, kwaliteit van leven en economische gevolgen zijn volgens de MEI beperkt.

Interessant om op te merken is verder dat de MEI geen onderzoek aanhaalt op het gebied van de economische gevolgen voor de regio.

Het is goed om enige kanttekeningen te maken bij de aanname dat de MEI zich richt op de maatschappelijke effecten. De MEI richt zich met name op effecten voor individuele bewoners, gevolgen voor de woningmarkt en economische gevolgen voor de regio. De effecten voor maatschappelijke structuren en voor maatschappelijke verhoudingen wordt genegeerd. Gezien de (deels internationale) literatuur over de impact van rampen is dat opvallend: de mate waarin instanties en overheden erin slagen een probleem beheersbaar te houden is cruciaal voor de impact. Met name op dit vlak zijn diverse signalen van zorg. Zo sprak minister Wiebes van EZK

---

<sup>1</sup> Deze literatuur is tijdens de pilot kennistafel niet besproken. Deze reflectie is door de auteurs van dit rapport.



recent van “overheidsfalen van on-Nederlandse proporties”, zijn er kritische uitspraken van de Ombudsman, Onderzoeksraad voor Veiligheid en de Raad van State ten aanzien van de omvang van de totale impact.<sup>2</sup> Ook tijdens de kennistafel plaatsten deelnemers vraagtekens of er voldoende capaciteit van overheden en instanties was om de gerezen problemen effectief te bestrijden. Tenslotte bleek herstel van vertrouwen een van de centrale thema’s aan de deeltafels. Vanuit het oogpunt van de literatuur over rampen en disaster preparedness (zie hieronder) zijn dit herkenbare en belangrijke thema’s die in een volgende MEI aan bod zouden moeten komen.

**Figuur 1.** Samenvatting resultaten Maatschappelijke Effecten Inventarisatie (uit: Royal Haskoning DHV, 2017).

**5.10 Samenvatting**

Tabel 5. Overzicht van bevindingen in de huidige situatie en komende jaren per impactthema

Impactthema	Situatie - 2015	Situatie - 2016	Komende jaren (circa 10 jaar)
Schade	Er is duidelijk relatief veel schade in het aardbevingsgebied.	Er is duidelijk relatief veel schade in het aardbevingsgebied en beperkt in het randgebied.	Afname en aanpassing van aardgaswinning lijkt omvang van schade te beperken.
Veiligheid	Het letsel door aardbevingen in de afgelopen 3 jaar is nihil, letsel bij herstelwerk niet bekend. Het gevoel van onveiligheid is vooral nog aanwezig en bepaalt de ernst in de huidige situatie.	Het direct letsel door aardbevingen in de afgelopen 4 jaar is nihil, letsel bij herstelwerk niet bekend. Het gevoel van onveiligheid is vooral nog aanwezig.	Hoewel de kwetsbare objecten zijn verstevigd, blijft er een kans op letsel in de toekomst bij een zwaardere aardbeving. Bij het bouwkundig versterken programma is er risico op letsel bij de uitvoering.
Overlast	Relatief veel inwoners worden normaal gesproken met overlast.	Relatief veel inwoners worden intermitterend geconfronteerd met overlast door schade. Daarnaast wordt overlast door tijdelijke afsluiting plaatsing.	Het bouwkundig versterken programma zal komende jaren extra overlast geven. Steertheid bij uitvoering maatregelen moet onnodige overlast kunnen beperken.
Onmacht	Er blijken bij bewoners sterke gevoelens van onmacht te leven, die zich uit in gesprekken, formaties van belangengroepen, acties en juridische procedures.	Er blijken bij bewoners sterke gevoelens van onmacht te leven. Mensen willen zelf keuzes hebben.	Het is mogelijk deze negatieve gevoelens te verminderen door mensen zelf te betrekken bij de uitvoering van maatregelen. Nadruk op meer voorspelbaarheid, transparantie, gevoel van eerlijkheid.
Gezondheid	Hoewel niet veel expliciete informatie beschikbaar is, lijkt dit wel degelijk zorgelijk.	Uit bredere onderzoeken zijn indicaties gekomen die bevestigen dat de aardbevingen en de maatregelen impact hebben op een deel van de bewoners.	Hiervoor zijn wellicht aanvullende maatregelen nodig, niet grootschalig, maar maatwerk.
Kwaliteit van leven	De kwaliteit wordt als hoog ervaren, maar door discussies over schadeherstel komt cohesie in de knel.	De kwaliteit wordt als hoog ervaren, maar door discussies over schadeherstel komt cohesie in de knel.	Transparantie bij uitvoering herstel en preventief versterken maatregel, wellicht in combinatie met gebiedsaanpak, moet tot verbetering leiden.
Waardeontwikkeling	Huiseigenaren maken zich zorgen om de waarde en verkoopbaarheid van hun woning en willen hiervoor gecompenseerd worden.	Er zijn meerdere rechtszaken die uiteindelijk meer duidelijkheid zullen geven in de mate van compensatie voor waardedaling.	Er ontstaat langzamerhand meer duidelijkheid. Daarnaast moeten maatregelen de sociaal economische situatie verbeteren en daarmee de waarde van onroerend goed.
Economische gevolgen	Vooraf een negatief imago, de gevolgen voor werkgelegenheid in de regio zijn positief, aardgasbaten zijn verminderd.	Vooraf een negatief imago, de gevolgen voor werkgelegenheid in de regio zijn positief, aardgasbaten zijn verminderd.	De situatie genereert werkgelegenheid, verschillende programma's en aanvullende werkgelegenheid zullen naar verwachting een verbetering laten zien.

Laag      Beperkt      Aanzienlijk      Ernstig

De tabel beschrijft de relatieve grootte van de effecten (op basis van de beoordeling van deskundigen) en de mate waarin verwacht wordt dat door het doorvoeren van maatregelen er in de komende jaren minder effecten zullen optreden. De gebruikte kleuren geven de mate van ernst aan, van groen, naar geel, naar oranje en naar rood in toenemende mate van ernst.

Een tweede onderzoek dat recent een overzicht gaf van onderzoek op gebied van leefbaarheid is uitgevoerd door Lugtig, ter Mors en Bethlehem (2017) in opdracht van de NCG. Zij bespreken vijf studies die op verschillende aspecten van leefbaarheid betrekking hebben. De voornaamste doelstelling van dit onderzoek is om de kwaliteit van bestaand onderzoek te evalueren en om

<sup>2</sup> Deze tekst is geschreven vóór de beving van 8 januari in Zeerijp, naar aanleiding waarvan het SODM op 11 januari schreef: “Omdat Groningen zich op dit moment in het hoogste alarmeringsniveau bevindt (code rood), is vanuit het oogpunt van veiligheid naar verwachting een flinke productievermindering noodzakelijk.” Op dat moment leek het zo te zijn dat het aantal bevingen terugliep. Het is daarom goed om te benadrukken: deze tekst gaat over de maatschappelijke gevolgen die zichtbaar waren in een periode van relatief “lichte” bevingen (2016 en 2017).

aanbevelingen te formuleren voor toekomstig onderzoek. De onderzoekers zijn van mening dat onderzoek over het algemeen goed is opgezet maar ze zien ook ruimte voor verbetering. De onderzoekers maken in hun evaluatie enkele opmerkingen die zeer relevant zijn met betrekking tot een toekomstige onderzoeksagenda.

- De onderzoekers stellen vast dat er uit de vijf studies een heel gefragmenteerd beeld oprijst van wat leefbaarheid inhoudt. Het ontwikkelen en testen van de vragenlijsten, aan de hand van een goede definitie van wat “leefbaarheid” inhoudt, zou meer aandacht behoeven.
- Behalve aardbevingen heeft de provincie Groningen te maken met andere trends (krimp, trek naar de stad, veranderende economie), die gelijktijdig allerlei effecten hebben op de leefbaarheid in Groningen.
- De onderzoekers wijzen op de noodzaak tot betere afstemming tussen en binnen verschillende onderzoeken, op gebied van de inhoud van de vragenlijsten.
- De onderzoekers raden aan om een koppeling te maken tussen databases over verschillende onderwerpen.
- Koppeling kwalitatief en kwantitatief onderzoek.

“Nieuwe” bevindingen ten opzichte van de laatste MEI en het onderzoek van Lugtig et al. (2017) worden onder andere beschreven in de volgende onderzoeken:

- Gronings Perspectief publiceerde nieuwe rapporten in opdracht van de NCG over gezondheid, veiligheid en toekomstperspectief.
- GGD analyseerde resultaten van de gezondheidsmonitor 2016.
- CMO Stamm deed onderzoek in opdracht van NCG ten behoeve van het nieuwe schadeprotocol.
- KADO voerde in opdracht van de NCG een Critical Review uit met als onderwerp woningwaardedaling.

Over het algemeen is de indruk op basis van deze voorlopige inventarisatie, dat de evaluatie van de totale impact op gebied van leefbaarheid en maatschappelijke gevolgen zeer heterogeen is. De kwaliteit van de “dekking” van het onderwerp loopt sterk uiteen. Er zijn gebieden waar inmiddels zeer veel over bekend is (zoals gezondheid, de wens om te verhuizen, de veiligheidsbeleving of de waardering van de woonomgeving). Daar tegenover staan andere gebieden waar nog geen goed overzicht beschikbaar is. Het volgende valt daarbij op:

- Er zijn binnen het scala van studies opvallend weinig harde indicatoren voor de economische impact van de bevingen voor de regio.
- Er zijn verschillende onderzoeken die laten zien dat de kwaliteit van leven en de ervaren veiligheid sterk worden aangetast door met name meervoudige schade.
- Verschillende studies op gebied van leefbaarheid (in de zin van tevredenheid met de kwaliteit van leven op de locatie waar men woont en werkt) laten een gemengd beeld zien. De bodembeweging geeft zonder meer ernstige hinder en overlast, verschillende onderzoeken suggereren dat men zich grote zorgen maakt over de toekomst, maar de waardering van de woonomgeving is slechts weinig afgenomen. Opvallend is tevens dat verschillende onderzoeken een gemengd beeld geven van de verhuiscens van bewoners. Het lijkt nuttig om dit beter uit te zoeken.

- Opvallend is dat er slechts weinig bekend is over het kennisniveau van bevolking, de kwaliteit van informatievoorziening en over communicatie rondom dit probleem (zie van Bruggen, 2015, voor een uitzondering).
- Het zou verstandig zijn om een toekomstige MEI breder in te steken en zorg te dragen dat er draagvlak is voor de conclusie van dit overzicht.

### Internationale Literatuur en Inzichten

Op meerdere plaatsen ter wereld leiden mijnbouwactiviteiten en extractieve industrieën tot consequenties voor de natuurlijke omgeving en maatschappij. In Groningen hebben we te maken met aardbevingen geïnduceerd door menselijk handelen; de gaswinning. Over de geologische aspecten m.b.t. de ondergrond is reeds kennis bekend en bestaand onderzoek ter beschikking van onder meer TU Delft en Deltares. Verder weten we uit internationale literatuur over rampen en crises dat rampen die veroorzaakt zijn door menselijk handelen moeilijker te accepteren zijn door bewoners, tot meer maatschappelijke onrust leiden en een grote sociale impact hebben voor de bevolking. Bovendien is het bewustzijn en de perceptie van de risico's door menselijk handelen vaak kleiner dan natuurlijke risico's (Gill et al., 2016; Rose, 2007).

Een belangrijke vraag is in hoeverre de problematiek als gevolg van de gaswinning (naar maatstaven van onder meer UNISDR) als een ramp kan worden beschouwd (zie ook Hoekstra, 2017) en op welke wijze deze zich verhoudt tot andere rampsituaties volgens internationaal gangbare taxonomieën (zie ook Lammerts, 2016). Op basis van deze inschatting (mogelijk onderwerp van een toekomstige (deel)tafel?) kunnen de inzichten uit internationale literatuur en beleidsdocumenten beter ingezet worden om de situatie in Groningen beter te begrijpen en hopelijk om de inzet te verbeteren. Een voorbeeld is het werk van Lammerts (2016) die een geïntegreerde taxonomie maakte van kenmerken die in de internationale literatuur gangbaar te zijn om rampen te kenmerken. Daarin spelen maatschappelijke kenmerken (paraatheid, vertrouwdheid met risico's) een centrale rol. Dergelijke inzichten zijn mogelijk van groot belang voor Groningen omdat ze de nadruk verleggen van kenmerken van de gebeurtenis (hazard, magnitudes, impact op gebouwen) naar kenmerken van de factoren die maken dat er sociale weerbaarheid is (rechtvaardigheid, vertrouwdheid met risico's, paraatheid van bevolking en instanties).

In de literatuur over rampen is vrij algemeen geaccepteerd dat rampen sociaal geconstrueerd zijn: er zijn altijd zowel menselijke als natuurlijke factoren onderliggend zijn aan een ramp (Scolobig & Pelling, 2016). Rampen zijn het gevolg van een combinatie van (natuurlijke) risico's en (persoonlijke, sociale en maatschappelijke) kwetsbaarheden. Op basis van onder meer geografische locatie, sociaaleconomische kwetsbaarheid en demografische kenmerken worden sommige (groepen) mensen harder getroffen door rampen of crises dan andere (Wisner et al., 2003). Verder hebben rampen een cyclisch karakter. Vaak kunnen de volgende fasen onderscheiden worden bij een ramp: reactie, wederopbouw, mitigatie en voorbereiding (Vasilescu et al., 2008).

**Figuur 2.** Kenmerken die volgens de internationale literatuur rampen kenmerken (uit: Lammerts, 2016).

<i>1) Kenmerken van de gebeurtenis</i>		
Elementen	Manifestatie	Omvang
<i>Aarde</i>	<i>Duur impact</i>	<i>Spreiding</i>
<i>Wind</i>	<i>Lang</i>	<i>Lokaal</i>
<i>Vuur</i>	<i>Kort</i>	<i>Nationaal</i>
<i>Water</i>	<i>Patroon blootstelling</i>	<i>Internationaal</i>
<i>Mensen</i>	<i>Plotseling</i>	<i>Schaal (hevigheid)</i>
<i>Industrie</i>	<i>Geleidelijk</i>	<i>Klein</i>
	<i>Chronisch</i>	<i>Medium</i>
	<i>Kans plaatsvinden of terugkeren van ramp</i>	<i>Groot</i>
<i>2) Evaluatie van de gebeurtenis</i>		
Oorzaak	Rechtvaardigheid	Vertrouwdheid
<i>Natuurlijke oorzaken</i>	<i>Vrijwilligheid</i>	<i>Vertrouwdheid met risico's</i>
<i>Vermijdbaar</i>	<i>Baten/voordelen</i>	<i>(On)zekerheid over risico's</i>
<i>Onvermijdbaar</i>	<i>Noodzakelijkheid</i>	<i>Gedenkwaardigheid van risico's</i>
<i>Menselijk handelen</i>	<i>(Im)moraliteit</i>	
<i>Ontstaan door mensen</i>	<i>(On)jeerlijkheid</i>	
<i>Veroorzaakt door mensen</i>	<i>Controleerbaarheid</i>	
	<i>Vertrouwen in betrokken instanties</i>	
<i>3) Kenmerken van de populatie</i>		
	<i>Paraatheid</i>	
	<i>Paraatheid bevolking</i>	
	<i>Paraatheid betrokken instanties</i>	

*Figuur 4. Een integratie van de taxonomieën over rampen en hazards*

Rampen hebben doorgaans een niet-homogene invloed op samenlevingen, wat inhoudt dat sommige gebieden en mensen harder getroffen worden dan andere. In de aanpak van de problematiek en/of wederopbouw is het daarom van belang dat de processen worden aangepast op de wensen en behoeften behorend bij een specifieke situatie van mensen (onder meer Bakema et al., 2017).

Er is een vrij uitgebreide literatuur over de sociale factoren die bijdragen aan disaster resilience. Centraal in die literatuur staat (naast economische draagkracht) de kwaliteit van sociale structuren en verbanden. Op gebied van verbanden is veel bekend over het belang van vertrouwen in instanties, vertrouwen in de medemens, sterke sociale netwerken, gedeelde identiteit en ervaren lotsverbondenheid. Op gebied van structuren is veel bekend over de mate van preparatie van instanties en de mate van draagvlak voor deze instanties (onder meer, Aldrich, 2012).

Wat we verder mee kunnen nemen uit de bestaande inzichten over rampen en crises en wederopbouw processen naderhand, is dat de manier waarop processen worden bestuurd en ingericht van even groot - al dan niet groter - belang is dan het einddoel van deze processen; m.a.w. het proces is net zo belangrijk als het resultaat. Bovendien wordt internationaal het belang onderstreept van burgerparticipatie en het betrekken van verschillende groepen actoren (onder meer Albright & Crow, 2015; Van der Wal et al., 2014). Als voornaamste redenen hiervoor worden aangedragen het creëren van eigenaarschap van de toekomst onder bewoners, bedrijven en verschillende lagen van overheid en de erkenning dat lokale kennis overbrugd

moet worden naar het niveau van bestuurders en beleidsmakers (onder meer Tidball et al., 2010; Tierney, 2012).

Tot slot is het in het kader van veerkracht en duurzaamheid van belang dat een dergelijke crisis of ramp, zoals die nu in Groningen speelt, naast veel negatieve consequenties ook kansen met zich mee kan brengen. Na een ramp of crisis zouden deze kansen benut kunnen worden om transities te stimuleren naar meer veerkrachtige en duurzame samenlevingen (onder meer Pelling et al., 2015; Rose, 2011).

## Overzicht van vraagstukken

Aan de verschillende deeltafels werden een aantal algemene vragen gesteld die zowel betrekking kunnen hebben op 1) gezondheid en stress, 2) weerbaarheid en veerkracht en 3) leefbaarheid en sociale cohesie. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de kernvragen en deelvragen die verdieping of aanvulling zoeken.

Het belang van vertrouwen werd zowel in de inleidende lezingen als aan de deeltafels benadrukt. Vragen werden met name gesteld over de manier waarop vertrouwen kan worden hersteld.

- Wat weten we over manieren waarop instanties vertrouwen kunnen herstellen?
  - Als instanties initiatieven starten, hoe kunnen zij vanaf het begin acceptatie en draagvlak onder bewoners creëren?
  - Hoe kunnen verwachtingen van bewoners en andere partijen over de overheid en betrokken instanties goed en duidelijk gemanaged worden?
  - Aan de deeltafels werden suggesties gedaan over factoren die een rol kunnen spelen bij herstel van vertrouwen: het belang van het investeren van tijd in personen, het belang van het wegnemen van onduidelijkheden, het belang dat uitvoerende instanties goed bekend zijn met de lokale situatie. Ook werd een onderscheid gemaakt tussen vertrouwen in personen/vertegenwoordigers en vertrouwen in instanties.
  - Is er iets te zeggen over de mate waarin verschillende methoden om vertrouwen te herstellen effectief zijn, in deze context als deze

Het tweede thema dat in veel deeltafels werd genoemd is communicatie. Hierover werden veel verschillende vragen gesteld. Deze vragen worden gevoed door de observatie dat er in het verleden veel is misgegaan in de communicatie, dat er veel onzekerheid is en dat de situatie voortdurend verandert. Men observeerde tevens dat er eerder sprake is van teveel informatie, verschaft door teveel instanties en organisaties. Dat roept aan de verschillende deeltafels de behoefte op aan een beter inzicht in allerlei aspecten van communicatie tussen bewoners onderling, tussen instanties en bewoners, en tussen instantie onderling.

- Wat weten we over manieren om de communicatie te verbeteren?
  - Hoe herstel je gemaakte fouten in communicatie en bejegening?
  - Op welke manier moeten instanties bewoners benaderen om hen te informeren en motiveren voor (de aanpak van) plannen?
  - Hoe breng je nieuwe informatie over op een manier dat het zo min mogelijk onrust in de gemeenschap veroorzaakt?
  - Hoe kunnen instanties mensen beter laten begrijpen wat de redenen zijn om bepaalde ingrijpende besluiten te nemen (bijvoorbeeld sloop-nieuwbouw of versterken)?
  - Welke groepen (bijvoorbeeld huurders/eigenaren, kinderen/ouderen, mensen met financiële problemen) worden slecht bereikt met de huidige vormen van communicatie?
  - Wat zijn de juiste kanalen en middelen om (ook) sociaal kwetsbare bewoners te bereiken?
  - Hoe kun je kwetsbare mensen laten praten over hun problemen en hoe krijg je mensen samen?
  - Welke lessen kunnen worden getrokken uit de crisiscommunicatie die van nut kunnen zijn voor communicatie over dit onderwerp?

De derde overkoepelende vraag heeft betrekking op het identificeren van relevante kennis en “best practices” in vergelijkbare situaties in het buitenland of binnenland:

- Welke methoden (voor bijvoorbeeld voor wederopbouw, mitigatie en preventie) die succesvol bleken bij andere rampen kunnen ook in Groningen worden toegepast?

### Gezondheid en stress

Het gebied heeft op dit moment een fors probleem met hoge niveaus van stress, onrust en ongenoegen. Een serie vragen die aan de deeltafels de revue passeerden had betrekking op de preventie en behandeling hiervan.

- Wat zijn effectieve (integrale) methoden voor preventie en behandeling van stress, onrust en ongenoegen door bodembeweging
  - Zijn er nadelige gevolgen van niet tijdig onderkennen van problematiek voor gezondheid en herstel?
  - Wat zijn de economische kosten als je niks doet?
  - Hoe (her)ken en ondersteun je kwetsbare personen?
  - Hoe kan stress voorkomen worden?
  - Hoe ga je met bewoners om die stress ervaren? Wat werkt eigenlijk in de aanpak van stress?
  - Leren mensen omgaan met onzekerheid, veranderingen en spanningen? Zo ja, hoe kun je ze daarbij helpen?
  - Wat is het belang van zorg op maat voor het verlagen van stress en verbeteren van gezondheid en hoe moet deze zorg op maat eruit zien?
  - Wat is belangrijk in het aansluiten van de zorg bij de belevingswereld van de inwoner in het gebied?
  - Wat kun je doen om mensen - die dit niet graag doen - hun gezondheidsklachten kenbaar te maken aan professionals cq. zorg te zoeken?
  - Wat kun je doen om te zorgen dat professionals mensen met gezondheidsklachten beter herkennen?

De versterkingsoperatie leidt tot veel praktische problemen bij bewoners; zij moeten bijvoorbeeld maanden- of jarenlang in ‘de rommel zitten’. Tevens werd gesignaleerd dat schade en (met name) versterking de onderlinge solidariteit in dorpen en wijken onder druk zet. Tijdens de kennistafel rezen er vragen over de gevolgen van de versterking voor de gezondheid en solidariteit:

- Wat is de invloed van de versterkingsoperatie op de gezondheid van bewoners?
  - Wat voor impact wordt verwacht voor de toekomst, met name wanneer de versterkingsoperatie grootschalig van start gaat?
  - Hoe gaan mensen om met problemen die ontstaan door geschillen met de burens en wat is de invloed hiervan op gezondheid?
  - Welke factoren bepalen of bewoners en buurten meer of minder draagkracht hebben?

Aan de tafel werd ook gesproken over organisatie van de reactie van instanties en rezen vragen over het goed houden cq. herstellen van de relatie tussen bewoners en instanties, zowel bij schadeafhandeling als bij versterking.

- Wat zijn de goede en minder goede manieren om een gezondheidsprobleem als dit het best aan te pakken en te organiseren?

- Hoe moeten verantwoordelijke instanties anticiperen op het toenemende volume van mensen met (gezondheids)problemen?
- Wat is de beste rolverdeling tussen instanties (zoals bijvoorbeeld gemeente, CVW, NCG, GGD) voor de aanpak van de gezondheidsproblematiek?
- Welke vormen van geestelijke verzorging of persoonlijke begeleiding kunnen effectief worden betrokken in het bieden van bijstand in de wijk?
- In hoeverre is het wantrouwen in bepaalde instanties een obstakel voor het effectief bieden van zorg en steun?

### Weerbaarheid en veerkracht

Verschillende mensen in verschillende dorpen kunnen op een andere manier impact hebben en ervaren van de aardbevingen. Inzicht in de relatie tussen sociale verbanden in verschillende soorten dorpen en de veerkracht en weerbaarheid kan helpen in het verbeteren van de aanpak:

- Wat weten we over de invloed van sociale cohesie op veerkracht, weerbaarheid en gezondheid?
  - Meer specifiek ten aanzien van de verschillen tussen dorpen en wijken in het getroffen gebied: Wat is de invloed van de verschillen in sociale structuren, maatschappelijke verbanden en vormen van sociale cohesie voor de impact van de aardbevingen?

Het behouden en versterken van de weerbaarheid en veerkracht is volgens de deelnemers nodig voor het toekomstperspectief van de regio. Vaak wordt aangegeven dat de aardbevingen als kans benut moeten worden om een transitie naar een meer duurzame regio te stimuleren. Bekend punt van zorg daarbij is de aantrekkelijkheid (het imago) van de regio.

- Wat weten we over de manieren om de aantrekkelijkheid van het gebied te vergroten?
  - Wat is de rol van een gevoel van trots hierbij?
  - Wat is de invloed van de Groningse identiteit op de aantrekkelijkheid?
  - Wat kunnen instanties en bewoners doen om te investeren in de aantrekkelijkheid en toekomst van het gebied?

Tot slot leven er onder de mensen veel vragen en onduidelijkheden met betrekking tot financiering van initiatieven en programma's om weerbaarheid en veerkracht te behouden en te stimuleren. Zo werd het idee geopperd om een experimenteel budget voor bewonersadviseurs en wetenschappers te creëren zodat zij kunnen bijdragen aan het registreren, analyseren en beschrijven van de werkervaringen die op dit moment op verschillende locaties worden opgedaan:

- Wat weten we over de middelen om weerbaarheid en veerkracht te behouden en stimuleren?
- Wat is een goede verdeling van middelen?
- Hoe verhoudt de facilitering van professionals en bewoners zich tot de financiële middelen voor herstel en versterking?
- Hoe moeten goede ideeën gefinancierd worden?
- In hoeverre is een transparante verdeling van middelen nodig?



## Leefbaarheid en sociale cohesie

Over het algemeen bestaat er volgens deelnemers nog veel onduidelijkheid over de “zachte kant” van deze problematiek. Inzichten op dat vlak zouden nog moeten worden verrijkt. Hieronder bespreken we enkele specifieke vragen met betrekking tot leefbaarheid die in deze groep naar voren kwamen.

In de deeltafels werd benadrukt dat burgerinitiatieven van groot belang zijn voor de leefbaarheid. De bewoners moeten eigen regie hebben, maar hebben nog steeds begeleiding en/of ondersteuning nodig van instanties.

- Op welke manieren kunnen instanties beter gebruik maken van de inbreng en expertise van burgers?
  - Hoeveel eigen regie willen bewoners en aan wat voor soort regie hebben zij behoefte?
  - Welke bewoners willen en ervaren op dit moment een gebrek aan eigen regie?
  - Hoe ziet de juiste ondersteuning eruit?
  - Wat is de rol van instanties bij het faciliteren van eigen regie bij de bewoners?
  - Waar is inspraak wenselijk?

Ook werd naar voren gebracht dat het interessant is om een aantal basisvoorwaarden voor het werken aan leefbaarheid op lange termijn te onderzoeken:

- Hoe houd je leefbaarheid in stand op de lange termijn?
  - Hoe ziet een leefbaar dorp of een leefbare wijk er over veertig tot vijftig jaar uit?
  - Hoe ontstaat een gelijkwaardige dialoog over leefbare toekomst waarbij niet alleen bestuur, maatschappelijke organisaties en burgers betrokken zijn, maar ook deskundigen (van huisartsen tot ondernemers) en andere partijen die een belangrijke rol vervullen voor de leefbaarheid.
  - Wat hebben bewoners en andere partijen nodig voor een herstel van positieve verwachtingen over de leefbaarheid?
  - Wat is de invloed van burgerinitiatieven voor leefbaarheid op de lange termijn? Met welke initiatieven wordt de toekomst voor meerdere generaties in stand gehouden?
  - In hoeverre is er ruimte voor het opzetten van experimenten (bijvoorbeeld op gebied van zorg of inrichten van een gebied) om de leefbaarheid van het gebied te borgen?
  - Op welke manieren kunnen herstel van schade en de versterkingsoperatie worden gekoppeld aan doelstellingen om de lange termijn leefbaarheid in het gebied te verbeteren, bijvoorbeeld door aan te sluiten bij de wens tot verduurzaming?

Ook is het volgens deelnemers goed om de houding van instanties, en meer specifiek, de huidige regels en procedures van instanties te evalueren. Leefbaarheid gaat om het welzijn van bewoners, en vanuit de deeltafels was de indruk dat het welzijn van bewoners op dit moment bedreigd wordt door regels en procedures. Ook een gebrek aan tijd en individuele aandacht werd benoemd als knelpunt:

- Wat weten we van het functioneren van het systeem van instanties op dit moment en hoe kan dit beter?
  - Waarom doen de verschillende instanties hun taken op de manier waarop ze het nu doen?
  - Kan dit anders worden georganiseerd, op een zodanige wijze dat de leefbaarheid verbeterd wordt en dat meer ruimte en tijd komt voor individuele begeleiding van bewoners?

- Zou een persoonlijke benadering of individuele aanpak, waarbij bewoners één vast aanspreekpunt hebben voor alle kwesties rondom bodembeweging, in deze problematiek wenselijk kunnen zijn voor bewoners?

Verder werd in de tafels geconstateerd dat bewoners te vaak het gevoel hebben er alleen voor te staan met hun problemen. Bewoners zijn vaak individueel bezig met diverse instanties te overleggen over schade en/of versterking. Gemeenschappen worden verder bedreigd door tweedelingen en ervaren ongelijkheid die kan ontstaan rondom de versterking. Er rezen veel vragen over de manier waarop collectieve aanpak van de problematiek zou kunnen helpen om de leefbaarheid in stand te houden:

- Welke vorm(en) van collectieve aanpak verbeteren de leefbaarheid?
  - Hoe kan het voor bewoners inzichtelijk gemaakt worden dat de gevolgen van de gaswinning en aardbevingen een gemeenschappelijk probleem zijn dat een collectieve aanpak vereist?
  - Hoe kun je zeggenschap van bewoners in het overleg met instanties versterken? Helpt het oprichten van een collectief?
  - Hoe stimuleer je het ontstaan van oplossingsgerichte gemeenschapsvormen om de negatieve gevolgen van bodembeweging te boven te komen? Wat voor facilitering is nodig om deze goed te laten functioneren?
  - Op welke manier kan men de onderlinge verhoudingen tussen buurtgenoten in de versterkingsoperatie goed houden? Wat zijn de ervaringen en wat zijn de effectieve werkwijzen?
  - Zou een (permanente) vorm van mediation in de wijk een oplossing kunnen zijn voor conflicten tussen bewoners?

## Prioritering

Op basis van de hierboven gestelde vragen heeft de NCG aangegeven prijs te stellen op een indicatie van een prioritering. De vraag wat prioriteit heeft, is tijdens de kennistafel niet expliciet aan de orde gekomen, omdat de resultaten van de (deel)tafels op dat moment nog niet waren verwerkt. Dat betekent dat de prioritering achteraf gemaakt is. De prioritering is gemaakt aan de hand van drie criteria. De drie criteria zijn:

- Actualiteit: in hoeverre is deze vraag nu evident actueel, in de zin dat het onomstreden is dat antwoorden nodig zijn om beleid of aanpak te informeren die *op dit moment* geïmplementeerd wordt of moet worden? Bij de beoordeling hiervan zijn twee gezichtspunten meegewogen:
  - Een focus op feitelijke constatering: Waar worstelen bewoners mee? Onomstreden is inmiddels dat bewoners stress ervaren door schade en schadeafhandeling. Dat er sprake is van ervaren onveiligheid en onzekerheid. Dat er sprake is van wantrouwen en gevoelens van onmacht.
  - Een focus op actuele problemen: Waar worstelen instanties mee? Hier is tijdens aan de kennistafel uitgebreid over gesproken. Op dit moment zijn grote opgaven versterking en een werkbaar schadeprotocol. Daarnaast hebben instanties moeite met wat wel aangeduid wordt als de “bestuurlijke spaghetti” en het stelsel van onduidelijke verantwoordelijkheden. Een laatste acuut probleem, dat met de eerste twee verweven is, is dat het moeilijk is om bewoners een duidelijk toekomstperspectief te bieden. Vertrouwen en communicatie?
- Impactvol: is de vraag impactvol, in de zin dat de antwoorden een hoge verwachte meerwaarde hebben over een breed toepassingsveld?
  - Deze vraag wordt onder meer bepaald door de verwachte reikwijdte van de antwoorden. Voor het bepalen van de impact wordt rekening gehouden met invloed op bewoners, lokale instanties, nationaal beleid, of begrip en bewustzijn.
  - De inschatting van de hoogte van de meerwaarde is moeilijker te maken. Rekening is gehouden met de verwachte opbrengst c.q. verbetering ten opzichte van de huidige toestand, maar dit is moeilijk te objectiveren.
- Toekomst: is de beantwoording van de vraag essentieel voor het informeren van de definitieve kennisagenda?
  - Dit is het geval als het antwoord op de vraag een grote invloed kan hebben op de vormgeving van toekomstige kennisagenda's, omdat het antwoord kennis toevoegt over een tot dusver onbekende factor of variabele met een groot belang voor het onderwerp.

De hierboven omschreven vragen zijn naar deze criteria beoordeeld door verschillende experts, waaronder de samenstellers van dit rapport en de kennispartners. Daarbij hebben zij een rangordening gemaakt van de prioriteit van de vragen op basis van een 5-punt schaal waarbij 1 staat voor hoge prioriteit en 5 een lagere prioriteit. Deze rangordeningen zijn gemiddeld.

## Resultaten prioritering

Op basis van de oordelen van experts is aan de verschillende vraagstukken een prioritering gegeven. Daartoe zijn de scores die de 4 partners onafhankelijk van elkaar gaven gemiddeld voor ieder criterium (de gemiddelde correlatie tussen de beoordelaars was .69, wat wijst op een vrij hoge mate van overeenstemming). De drie criteria zijn gemiddeld (waarbij allen even zwaar zijn

gewogen) en op basis van deze gemiddelden is een rangorde bepaald. De uiteindelijke prioritering is weergegeven in Tabel 1.

Daarbij moet de kanttekening worden gemaakt dat in wezen alle vragen van belang zijn, volgens deelnemers aan de kennistafels. Een lage score op deze prioritering betekent dus enkel dat andere vragen door de experts als hogere prioriteit zijn aangemerkt.

**Tabel 1.** Prioritering van de 12 vraagstukken

	Actueel	Impactvol	Essentieel voor vervolg	Gemiddelde	Rang
Wat kunnen instanties op dit moment en in deze context doen om het vertrouwen te herstellen?	1	1.5	2.75	1.75	1
Wat is een goede integrale aanpak voor preventie en behandeling van stress, onrust en ongenoegen door bodembeweging	1	1.25	3	1.75	1
Hoe kan de communicatie rondom bodembeweging worden verbeterd?	1	1	3.5	1.83	3
Wat is de invloed van de versterkingsoperatie op de gezondheid van bewoners?	1.25	2.75	2	2.00	4
Welke methoden (voor bijv. voor wederopbouw, mitigatie en preventie) die succesvol bleken bij andere rampen kunnen ook in Groningen worden toegepast?	3.75	1.5	1	2.08	5
Hoe functioneert het systeem van instanties op dit moment en hoe kan dit beter?	3.5	1.5	2	2.33	6
Op welke manieren kunnen instanties beter gebruik maken van de inbreng en expertise van burgers?	2.25	2.25	3.25	2.58	7
Wat weten we over de invloed van sociale cohesie op veerkracht, weerbaarheid en gezondheid?	3.75	2.75	2.25	2.92	8
Hoe houd je leefbaarheid in stand op de lange termijn?	4	2.25	2.5	2.92	8
Welke vorm(en) van collectieve aanpak verbeteren de leefbaarheid?	3.75	3	3.25	3.33	10
Hoe kun je de aantrekkelijkheid van het gebied vergroten?	4.75	2.25	3.5	3.50	11
Hoe kan de reactie op de geconstateerde gezondheidsimpact het best worden georganiseerd?	3	4.25	4.5	3.92	12

## Conclusies

Tijdens de kennistafel is door een groot aantal vertegenwoordigers van organisaties en bewoners een brede discussie gevoerd over de problemen en mogelijke oplossingen in de gaswinningsregio. In die discussie was de focus op wetenschap en bestaande kennis secundair. De nadruk in de benadering lag op het benoemen van actuele problemen en processen. Ondanks de focus op de praktijk zijn er veel vragen opgehaald. Door codering konden deze worden teruggebracht tot twaalf overkoepelende vraagstukken, vaak met meerdere deelvragen. Er is een eerste prioritering van deze twaalf vragen gegeven, maar de prioritering was volgens de experts die hem uitvoerden subjectief. Bovendien zijn prioriteiten verschillend voor verschillende (groepen) mensen. In zekere zin geeft dit aan dat alle twaalf van belang zijn.

## Kennisagenda gezondheid, stress, veerkracht, weerbaarheid, leefbaarheid en sociale cohesie; korte termijn

Zoals in de inleiding aangegeven is de doelstelling van deze pilot kennistafel niet om een volledige kennisagenda te geven. Zo was deze pilot beperkt van opzet in haar onderwerp en in de uitvoering van de verschillende stappen van het proces. In de toekomst zal het kennisplatform deze stappen uitgebreider doorlopen. Desalniettemin heeft de pilot kennistafel een twaalfstal centrale vragen geïdentificeerd waarvan het van belang is ze op korte termijn te agenderen. Deze twaalf en een tentatieve prioritering zijn samengevat in Tabel 1.

De twaalf vragen zijn allen, volgens de pilot kennistafel, van belang. Maar op basis van de prioritering (In hoeverre zijn de vraagstukken actueel, impactvol en/of een essentieel voorbereidend element voor toekomstige kennisagenda's) zijn er vijf vragen die een hogere prioriteit hebben:

Deze vragen zijn:

1. Wat kunnen instanties op dit moment en in deze context doen om het vertrouwen te herstellen?
2. Wat is een goede integrale aanpak voor preventie en behandeling van stress, onrust en ongenoegen door bodembeweging
3. Hoe kan de communicatie rondom bodembeweging worden verbeterd?
4. Wat is de invloed van de versterkingsoperatie op de gezondheid van bewoners?
5. Welke methoden (voor bijv. voor wederopbouw, mitigatie en preventie) die succesvol bleken bij andere rampen kunnen ook in Groningen worden toegepast?

## De bredere kennisagenda: de eerste contouren

Op basis van deze concrete vragen kunnen de contouren geschetst worden van een aantal thema's. Deze thema's zijn in lijn met de pilot en de bredere literatuur op dit gebied en het is dan ook van belang dat de thema's centraal zullen staan in de toekomstige onderzoeken en studies. De invulling daarvan zal bij een volgende kennistafel aan bod komen.

Thema 1: Van kwetsbaarheid en onveiligheid naar weerbaarheid. Welke monitoring, preventie, interventies en communicatiemiddelen zijn nodig om individuen en gemeenschappen (intergenerationeel) een stap vooruit te helpen?

Thema 2: Een verbeterde woonomgeving. Welke uitgangspunten en werkwijzen helpen, van keukentafel tot bestuurlijk niveau, om een werkbare afweging te maken tussen eisen ten aanzien van veiligheid, wensen van bewoners, het identificeren en conserveren van cultureel en

gezichtsbepalend erfgoed, het versterken van de Groningse identiteit, en het verduurzamen van de woonomgeving?

Thema 3: Economisch en maatschappelijk herstel. Welke middelen en methoden stimuleren ondernemerschap, daadkracht van bewoners en bestuurders en versterken sociale verbanden en cohesie?

Thema 4: Herstel van vertrouwen. Welke werkwijzen en afspraken maken het mogelijk om constructief samen te werken, van keukentafel tot bestuurlijk niveau, en zowel binnen overheden en verschillende lagen van overheid, de private sector, en bewoners, als tussen deze verschillende groepen actoren?

Verder blijkt, op basis van de kennistafel, dat er bij enkele thema's overlap zal zijn met het werk van andere kennistafels, in het bijzonder als het gaat om veiligheid (zowel in relatie tot bodembeweging in de ondergrond en bouwen en versterken) en om de woonomgeving (met name in relatie tot bouwen en versterken).

Aangezien dit een pilot kennistafel was en deze problematiek nog voortdurend evolueert, zijn deze vier thema's onderhevig aan de dynamische context en kan niet gegarandeerd worden dat ze uitputtend zijn. Maar het is, op basis van de goede gesprekken tijdens de bijeenkomst in Onderdendam en de overleggen daarna, wel de verwachting dat er een breed draagvlak is voor deze thema's.

## Referenties

- Albright, E.A. and Crow, D.A. (2015). Learning processes, public and stakeholder engagement: analyzing responses to Colorado's extreme flood events of 2013. *Urban Climate*, 14(1), 79-93.
- Aldrich, D.P. (2012). *Building Resilience. Social Capital in Post-Disaster Recovery*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Bakema, M.M., Parra, C., McCann, P., Dalziel, P. and Saunders, C. (2017). Governance in shaky societies: Experiences and lessons from Christchurch after the earthquakes. *Environmental Policy and Governance*, 27, 365-377.
- Gill, D.A., Ritchie, L.A., and Picou, J.S. (2016). Sociocultural and psychosocial impacts of the Exxon Valdez oil spill: Twenty-four years of research in Cordova, Alaska. *The Extractive Industries and Society*, DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.exis.2016.09.004>.
- Hoekstra, M. (2017). *Groningen Sendai-gereed?* Unpublished Thesis Master Social Planning, University of Groningen, Faculty of Spatial Sciences, The Netherlands.
- Lammers, G. (2016). *Sociale impact van de aardbevingen in Groningen: Een literatuuronderzoek naar de sociale gevolgen van de aardbevingsproblematiek in Groningen*. University of Groningen, Faculty of Behavioral and Social Sciences: Unpublished Master Thesis.
- Lutig, P.J., ter Mors, E. & Bethlehem, J.G. (2017). Het meten van de gevolgen van aardbevingen op de leefbaarheid in Groningen - Een methodologische review naar leefbaarheidsonderzoeken. Universiteit Utrecht.
- Martin, P. Y., & Turner, B. A. (1986). Grounded theory and organizational research. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 22(2), 141-157.
- Rose, A. (2007). Economic resilience to natural and man-made disasters: Multi-disciplinary origins and contextual dimensions. *Environmental Hazards*, 7, 383-398.
- Rose, A. (2011). Resilience and sustainability in the face of disasters. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 1, 96-100.
- Royal Haskoning DHV (2016). Maatschappelijke Effecten Inventarisatie van aardbevingen in Noordoost Groningen. <https://www.nam.nl/nam-en-de-samenleving/voorkomen-beperken-overlast/onderzoek-negatieve-gevolgen-gaswinning.html>
- Royal Haskoning DHV (2017). Maatschappelijke Effecten Inventarisatie van aardbevingen in Noordoost Groningen 2016. <https://www.nam.nl/nam-en-de-samenleving/voorkomen-beperken-overlast/onderzoek-negatieve-gevolgen-gaswinning.html>
- Scolobig, A. and Pelling, M. (2016). The co-production of risk from a natural hazards perspective: science and policy interaction for landslide risk management in Italy. *Natural Hazards*, 81, 7-25.
- Tidball, K.G., Krasny, E., Svendsen, E., Campbell, L. and Helphand, K. (2010). Stewardship, learning, and memory in disaster resilience. *Environmental Education Research*, 16(5-6), 591-609.

Tierney K. (2012). Disaster governance: social, political and economic dimensions. *Annual Review of Environmental Resources*, 37: 341–363.

UNISDR (2009). 2009 UNISDR terminology on disaster risk reduction. Geneva: United Nations International Strategy for Disaster Reduction. See:  
[http://www.unisdr.org/files/7817\\_UNISDRTerminologyEnglish.pdf](http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyEnglish.pdf)

Van Bruggen, M. (2015). Communication in the earthquake region in the province of Groningen: An evaluation by the residents. Enschede: University of Twente.

Vasilescu, L., Kahn, A. and Khan, H. (2008). Disaster management cycle – A theoretical approach. *Management and Marketing, Craiova*, 1, 43-50.

Wal, M. van der, Kraker, J. de, Offermans, A., Kroeze, C., Kirschner, P.A. and Ittersum, M. van. (2014). Measuring social learning in participatory approaches to natural resource management. *Environmental Policy and Governance*, 24, 1-15.

Wisner. B., Blaikie, P., Cannon, T., Davis, I. (2004). *At Risk: Natural hazards, people's vulnerability and disasters*. Routledge, London, second edition.



## Bijlage 1: Thema's en categorieën

Tabel 2. Frequentie van overlap tussen de verschillende thema's en categorieën.

Thema's	Bestaande kennis	Kennisvraag	Oplossing	Probleem	Randvoorwaarden
1 Aantrekkelijkheid gebied	0	1	2	0	0
2 Communicatie tussen instanties	0	0	1	1	1
3 Communicatie vanuit instanties	0	9	12	13	6
4 Compensatie	0	0	2	0	1
5 Eigen regie bewoners	5	5	15	8	5
6 Geen zicht op oplossing	0	0	0	2	0
7 Geld	0	1	1	2	0
8 Houding bewoners	0	6	2	4	0
9 Houding en kunnen van instanties	1	2	9	14	3
10 Individuele aanpak	1	3	4	1	1
11 Kennis van instanties	0	2	2	0	1
12 Leefbaarheid	0	2	1	0	0
13 Leer van opgedane kennis	1	0	4	2	1
14 Politieke processen	0	0	0	1	0
15 Praktische problemen	0	2	0	3	0
16 Procedures	2	1	1	4	1
17 Relatie instanties en bewoners	2	1	6	6	5
18 Rol van instanties	0	2	2	0	1
19 Schade hebben	2	0	0	0	0
20 Sociale verbanden	3	3	11	18	2
21 Toekomst gebied en bewoners	0	4	6	3	1
22 Veiligheid	1	0	0	3	0
23 Zorg om en voor bewoners	4	13	16	12	5

## Bijlage 2: Programma pilot-kennistafel “Weerbaarheid en Welzijn”

Datum: woensdag 28 juni 2017

Locatie: Dorpshuis in Onderdendam, Achterweg 1, 9959 PC Onderdendam

13.00 – 13.15 Welkom door mevr. A. Galema, RUG

13.15 – 13.20 Toelichting doelstelling pilot-kennistafel door mevr. I. de Vent, NCG

13.20 – 14.30 Introductie cases door  
- mevr. A. Usmani-Dallinga, wethouder van Appingedam  
- dhr. A. van de Nadort, burgemeester van Ten Boer

14.30 – 14.45 Wetenschappelijke toelichting relatie economie en gezondheid, dhr. J. Mierau, RUG

14.45 – 15.00 *Korte pauze*

15.00 – 16.15 Discussie aan verschillende tafels

16.15 – 16.30 *Korte pauze*

16.30 – 17.00 Terugkoppeling van de middag met informele nabespreking

### Rijlaze 3: Deelnemerslijst pilot Kennistafel

Voornaam	to	Bedrijf/instelling	Casus	Onderwerp
Floor		Alberts	Nationaal Coördinator Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Melanie		Bakema	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Esme		Bakker	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Geske		Barendregt	Nederlandse Aardolie Maatschappij	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Anнемiek		Berends	Nationaal Coördinator Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Titia		Bolhuis	Nationaal Coördinator Groningen	Appingedam Leefbaarheid
Riet		Bons-Storm	Zorgcoöperatie Loppersum' U.A	Appingedam Leefbaarheid
Alrita		Borst	Veiligheidsregio Groningen	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Marielle		Bovenhoff	Hanzehogeschool Groningen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Jan		Broer	GGD Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Aleid		Brouwer	Rijks universiteit Groningen	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Jantiene		Cats	Gemeente Loppersum	Appingedam Leefbaarheid
Guus		Claessens	kerken	Appingedam Stress & Gezondheid
Janny		Dekker	Huis voor de Sport Groningen	Appingedam Leefbaarheid
Henk	van	Dijken	SWD Delfzijl	Appingedam Leefbaarheid
Saskia		Duursma	CMO Stamm	Appingedam Leefbaarheid
Martin		Franken	HPAG	Appingedam Stress & Gezondheid
Anнемieke		Galema	Rijks universiteit Groningen organisatie	
Jolianne		Hellemans	GGD Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Peter		Hellinga	Nationaal Coördinator Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Liebrecht		Hellinga	Platform Kerken Aardbeving	Appingedam Stress & Gezondheid
Ursula		Hendriks	Nationaal Coördinator Groningen	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Ellen		Hoekstra	Rijks universiteit Groningen organisatie	
Jorien		Holtsappel	Impact Arq	Ten Boer Stress & Gezondheid
Arnaud		Hoogsteen	FNV	
Henk		Huberts	Epi-Kenniscentrum	Appingedam Leefbaarheid
Jolanda	de	Jager	bewoner	Appingedam Stress & Gezondheid
Marja		Janssens	CMO Stamm	Ten Boer Leefbaarheid
George	de	Kam	Rijks universiteit Groningen	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Maartje		Kiep	Groninger Darpen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Elly	van der	Klauw	Kennisnetwerk Krimp Noord-Nederland	Appingedam Leefbaarheid
Anne		Kroese	Nationaal Coördinator Groningen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Rebecca		Kruiders	UMCG	Appingedam Leefbaarheid
Cathy		Kuijlen	Universitair Medisch Centrum Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Jeroen		Kuiper	GGD Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Gea		Lamberts	Rijks universiteit Groningen organisatie	
Babet		Lekander	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Ham	van	Lieshout	Hanzehogeschool Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Geert		Maas	Zorgcoöperatie Loppersum' U.A	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Hanna		Marks	Nationaal Coördinator Groningen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Jacolien		Maselink	Gemeente Loppersum	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Jochen		Mierau	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Mark		Mobach	Hanzehogeschool Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Andre	van de	Nadart	Burgemeester Ten Boer	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Gerjan		Navis	Universitair Medisch Centrum Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Petra		Oden	Hanzehogeschool Groningen	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Ronald C.	van	Paassen	Provincie Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Goda		Perlavicute	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Marco		Peters	Plaza Sportiva	Ten Boer Stress & Gezondheid
Frits		Pastema	kerken	Appingedam Leefbaarheid
Tom		Pastmes	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Justin		Richardson	Rijks universiteit Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Esther		Rodenburg	CMO Stamm	Appingedam Leefbaarheid
Tam		Roggema		Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Jinka		Rots	Onafhankelijke Raadsman	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Vivianne		Rousseau	Kwartier Zorg en Welzijn	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Peter		Razema	Gesberaad	Ten Boer Leefbaarheid
Jannie		Razema	Hanzehogeschool Groningen	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Gerhard		Schmidt	Nationaal Coördinator Groningen	
Dennis		Schuldink	Hanzehogeschool Groningen	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Nely		Schutte	LTO-Noord/Maatschappelijke Stuurgroep	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Maurits		Sijtstra	Intraval	Ten Boer Leefbaarheid
Anke		Soepboer	Landschapsbeheer Groningen	Ten Boer Leefbaarheid
Ewout	van	Spijker	CMO Stamm	Ten Boer Leefbaarheid
Katherine		Stroebe	Rijks universiteit Groningen	Appingedam Stress & Gezondheid
Lisette		Stuut	Maatschappelijk Werk	Ten Boer Leefbaarheid
Yvonne		Turenhout	CMO Stamm	Ten Boer Veerkracht & Weerbaarheid
Annalies		Usmany	wethouder Gemeente Appingedam	
Ilse	de	Vent	Nationaal Coördinator Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Sanne		Vöser	CMO Stamm	Appingedam Leefbaarheid
Ynse	de	Vries	HPAG	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Nynke		Wabstra	ASWA Welzijn	Appingedam Veerkracht & Weerbaarheid
Leonie		Wendker	Nationaal Coördinator Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Janny		Wilkens	Nederlandse Aardolie Maatschappij	Ten Boer Leefbaarheid
Gert		Wobbes	Gemeente Loppersum	Ten Boer Stress & Gezondheid
Enno		Zuidema		Ten Boer Stress & Gezondheid
Marieke		Zwaving	Gemeente Groningen	Ten Boer Stress & Gezondheid
Merijn		Wienk	Gasterra	Appingedam Leefbaarheid

Moderatoren deeltafels:

Appingedam

Gezondheid : Jan Broer, GGD Groningen

Veerkracht en Weerbaarheid : Jannie Rozema, Hanzehogeschool en Nynke Walstra, ASWA

Leefbaarheid - Sociale Cohesie : Rebecca Kruders, Rijksuniversiteit Groningen

Ten Boer

Gezondheid : Tom Postmes, Rijksuniversiteit Groningen

Veerkracht en Weerbaarheid : Jochen Mierau, Rijksuniversiteit Groningen

Leefbaarheid - Sociale Cohesie : Marja Janssens, CMO-STAMM

## Bijlage 4: Verslagen kennistafels

### Casus Appingedam – stress en gezondheid

Moderator: Jan Broer Notulist: Jeroen Kuiper

#### Context

Gronings perspectief (KS): Allereerst geeft de moderator Katherine Stroebe van Gronings Perspectief (RUG) de kans om alvast de resultaten van de 4e meting toe te lichten die binnenkort (3 juli) gepresenteerd zullen worden. Uit dit onderzoek blijkt dat het hebben van schade aan de eigen woning een risico is voor de ervaren gezondheid, psychische gezondheid en klachten. Des te meer schade des te meer stress gerelateerde klachten. Het hebben van schade is gerelateerd aan onveiligheid en maakt mensen kwetsbaar. Het betreft vooral gevoelens van onveiligheid. Uit het longitudinale Lifelines onderzoek toont aan dat aardbevingsschade de oorzaak is van stress en klachten en mensen belemmert in hun dagelijks functioneren. Jan Broer vult aan dat uit de GGD Gezondheidsmonitor 2016, een grootschalig vragenlijst onderzoek in neutrale setting, vergelijkbare resultaten naar voren komen. De bewijslast is robuust.

Aanvulling op het verhaal van wethouder Usmany Een bewoner vult het verhaal van wethouder Usmany van de gemeente Appingedam aan. Volgens hem is het namelijk nog ingewikkelder. Wethouder Usmany sprak over diverse bewoners in de wijk in verschillende situaties qua woning (wel/geen versterking, huur/koop). De bewoner vult aan dat er ook nog woningen zijn waar alleen “een schil” om heen zit. De woning van binnen ziet er nog precies hetzelfde uit. Deze schil is al enige tijd geleden om deze woningen geplaatst.

#### Het gesprek

De moderator stelt de vraag welke kennisvragen er op korte termijn en lange termijn zijn. Waar moeten we meer informatie over hebben?

Korte termijn Een afgevaardigde van een kennisinstelling (Hanze) merkt op dat er wel randvoorwaarden zijn om antwoord te kunnen geven op vragen. Kennisinstellingen zoals de Hanze en RUG kunnen samen met de bewoners op zoek gaan naar de antwoorden op vragen hoe stress zoveel mogelijk voorkomen kan worden. Het is belangrijk dat deze kennisagenda wel ondersteund dient te worden door de lokale bestuurders. Zodat snel gehandeld kan worden en niet per afzonderlijk onderzoek fiat gegeven hoeft te worden. Het opzetten van een kennisagenda is hierbij van belang. Aanvullend wordt door een bewoner van de wijk gesuggereerd om meer aan te sluiten bij de leefbaarheidsonderzoeken die periodiek worden uitgevoerd.

Bewoner/vertegenwoordiger platform kerken vraagt zich af wat de versterkingsoperatie met bewoners doet (stress en gezondheid) zodra mensen jarenlang in ‘de rommel zitten’. Bewoners kunnen onterechte beelden krijgen van buurtgenoten op basis van werk/functie (bijvoorbeeld bij CVW). Leer mensen deze verdeeldheid bespreekbaar te maken.

Als er continu gebouwd wordt in de wijk, als gezinnen uit de wijk worden gehaald en weer terugkomen of als men ziet dat sommige bewoners helemaal niet meer terugkomen. Deze onzekerheden hebben invloed op de psychische gesteldheid. Hoe leren mensen omgaan met veranderingen en spanningen?

Een bewoner uit het aardbevingsgebied (huurdersvereniging) vraagt zich af hoe je de ‘stugge en trotse Groninger’ zover krijgt om hulp te zoeken als ze er niet meer uitkomen. Huisartsen en hun ondersteuners (POH’ers, praktijkassistenten) zouden getraind kunnen worden in het herkennen van symptomen van aardbeving gerelateerde stress. Als mensen met somatische klachten bij de

huisarts komen, moet de arts erop gespitst zijn dat dit wellicht symptomen zijn van aardbeving stress. Ook de huisarts c.s. zou moeten weten waar mensen steun kunnen zoeken voor hun zorgen. GGD-vertegenwoordiger vult aan dat het (her)kennen en ondersteunen van kwetsbare patiënten door zorgverlener belangrijk is. Schade, procedures, verbouwing boven op bestaande problemen kan teveel worden.

Er is ook veel verborgen problematiek dat pas aan de oppervlakte komt zodra de mensen verhuizen. Maar ook 'gewone' gezinnen kunnen de stress van de snel op elkaar volgende ontwikkelingen niet eenvoudig verwerken. Moet er niet eerder geestelijke verzorging of persoonlijke begeleiding aanwezig zijn in de wijk, nu de versterkingsoperatie pas echt begint.

Het volume van mensen met problemen gaat toenemen. Hoe kunnen we daarop anticiperen. Denk aan extra opbouwwerkers in de wijk, maar ook de kerk kan mogelijk een rol vervullen. Het is noodzakelijk dat je de eigen kracht van de bewoners in de wijk aan te spreken. Er zijn veel niet mondige bewoners die minder makkelijk aan de bel trekken. Buurtgenoten kunnen elkaar informeren. Geef mensen zelf de verantwoordelijkheid. Zorg dat er laagdrempelige ontmoetingsplekken zijn, zoals dorpshuizen. Benut de bestaande sociale verenigingsverbanden. Een ander vult aan: "Hoe krijg je de stugge Groninger open". Om te praten over wat er speelt en wat hem/haar dwarszit. Tussen maar ook binnen gezinnen in de wijk zijn andere opvattingen over de versterkingsoperatie en daardoor nemen de spanningen toe. Leer mensen praten over hun zorgen.

Een permanente vorm van mediation in de wijk zou hiervoor wellicht een oplossing kunnen zijn. Zodat conflicten kunnen worden opgelost. Deze vorm van mediation zou dan wel moeten aansluiten bij de belevingswereld van de inwoner in het gebied. De mediators zouden het sociaal kapitaal in de wijken kunnen herstellen of behouden. De mediators moeten onafhankelijk zijn. Waar mensen zich bedreigd voelen, willen mensen een schuldige aanwijzen. Of dit nu onterecht is of niet: vaak wordt het NCG/CVW als schuldige aangewezen voor de problematiek van de bewoners. Dit heeft ook gevolgen voor de bewoners in het gebied die tevens werkzaam zijn voor het NCG/CVW.

Belangrijkste is dat de vorm van persoonlijke begeleiding of mediation aansluit bij de werkelijkheid van de inwoner in het gebied. De personen die de begeleiding of mediation verzorgen moeten dicht bij de bewoners staan en zich goed kunnen inleven in het gebied. Deze personen moeten uit de samenleving zelf komen. Hoe kan zo'n fijnmazig steunsysteem opgezet worden?

De moderator vraagt aan een bewoner of hij gedachten heeft hoe de onderlinge verdeeldheid in de wijk kan verminderen. De bewoner ziet hierin niet zomaar een oplossing. Er zijn namelijk grote verschillen in de wijk. Er zijn diverse stromingen mensen met verschillende belangen die het eens moeten worden over tal van zaken. Er zijn rijen met woningen waar men harmonieus in discussie gaat. In andere rijen van woningen is men het over tal van zaken oneens en lopen de spanningen op.

Lange termijn Probeer te leren van opgedane ervaringen m.b.t. omgaan met spanningen rondom de versterking. Zoek naar platforms / werkwijze waarop ervaringen gevonden kunnen worden. Probeer aardbeving, krimp en versterking te koppelen aan initiatieven duurzaamheid (inrichting omgeving, ontmoetingsplekken, etc).

Blijf de relatie gezondheid, schade en herstel monitoren op de lange termijn.

Ontwerp een plan voor het monitoren van de effecten (positief en negatief) voor- en na de versterking van woningen naar achtergrond kenmerken. De bestaande longitudinale panels (Gronings Perspectief en Lifelines) zijn daar (nu nog) onvoldoende voor toegerust.

## Casus Appingedam - deelonderwerp Veerkracht & Weerbaarheid

Moderator: Jannie Rozema, Hanzehogeschool en Nynke Walstra, ASWA      Notulist:      Esme Bakker

Drie vragen:

1. Welke problemen leven er op dit moment? (Welke knelpunten/onzekeerheden zijn er?)
2. Wat is de ideale situatie/gewenste toekomstige situatie?
3. Hoe kunnen we dit zo goed mogelijk realiseren? (Wat weten we al, welke kennis en acties kunnen we in de praktijk toepassen en welke kennis ontbreekt er nog en moeten we onderzoeken?)

Samenvatting:

Ad. 1: Bij de huidige cases zien wij keuzestress bij mensen, geen eigen regie en frustratie over het ontbreken van communicatie. Onduidelijk is nog hoe dat varieert voor groepen mensen: huurders, eigenaren, kinderen, ouderen, mensen met een kleine beurs, mensen met een huis onder water (hypotheek) en schulden. Leefbaarheid gaat een paar procentpunten achteruit, maar dit moeten we ook niet te sterk problematiseren. Wel zien we dat mensen onzeker zijn over de veiligheid thuis. In Loppersum was een vraagstijging van de WMO-aanvragen.

Ad. 2: Vanuit de preventie gedacht: voordat de herstructurering en versterking start, ga met de mensen dit voorbereiden. En dus ook voordat er problemen zijn en ook waar nog geen inspecties begonnen zijn. Laat mensen daarbij regie ervaren en vooraf bedenken waar ze in hun levensfase staan. Regie kan ook zijn dat mensen nadenken over verhuizen of verbeteringen in de woning. Dat geldt voor huurders en huizenbezitters. Hou vinger aan de pols of mensen de consequenties of gevolgtrekkingen kunnen overzien of maken. Doe aan verwachtingsmanagement, geef ook aan wat niet kan vanuit overheid, maar geef wel mensen maatwerk binnen die kaders.

Ad. 3: De ideale spil in dit traject zijn professionals en medebewoners die anderen kunnen helpen. Een professional die met bewoners praat, een bekend gezicht is, maar duidelijk geen andere agenda heeft dan in het directe contact met de bewoner behulpzaam te zijn. Medebewoners kunnen elkaar ook helpen in buddy trajecten en in de uitleg van procedures en keuzemogelijkheden. Denk hierbij aan co-creatie trajecten. Ook daar is al veel kennis over. Hierbij hoort het begrip empowerment! Daar weten we ook al veel over, dus graag hier ook toepassen.

Idealiter is er sprake van interactie tussen bewoners, professionals en het maatschappelijk veld. Mooi en nuttig zou zijn dat partijen (in ieder geval de professionals) een leerwerk traject doen, aan intervisie doen.

Er is al veel kennis uit ervaringen uit het verleden: zowel in de herstelprojecten van het aardbevingsgebied (H3V operatie, geëvalueerd door CVW), als uit de fysieke en sociale herstructurering van wijken en buurten. De problematiek is wel nieuw, maar de methodiek kan deels uit stadsvernieuwingsprojecten gehaald worden bijvoorbeeld. De problematiek is wel breder en kent diverse nieuwe aspecten waar we al doende van kunnen leren. Bijvoorbeeld dat de mentale effecten pas op lange termijn zichtbaar worden, dus de aandacht moet langer zijn dan het fysieke herstel en de versterkingsoperaties.

Belangrijk aspect is de communicatie, ook hier weten we al het nodige van in het kader van

crisiscommunicatie. Nodig is om de eisen aan goede (effectieve) communicatie te delen en toe te passen. Wat houdt het in om open en tijdig communicatie te zenden en te ontvangen? Wat zijn de juiste kanalen en middelen: insprekavond, nieuwsbrief? Hoe bereik je de groep sociaal kwetsbare bewoners?

Scholen zouden allemaal het lespakket van de Veiligheidsregio moeten doen. Dat gebeurt helaas nog te weinig. Scholen moeten de signalen oppikken over sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen in relatie tot onzekerheden/onveiligheid.

Hou rekening met de verschillen in de dorpen en hoe de organisatiekracht en participatie uitpakt. Ook hier is al voldoende onderzoek naar geweest. Idee over een aardbevingscafé, waar je ook de weerbaarheid bespreekt. Daarbij kun je de dorpsbelangenvereniging inschakelen. De vraag is hoe de facilitering van professionals en bewoners zich tot de financiële middelen van herstel en versterking verhoudt. Wat is een goede verdeling? Misschien een experimenteel budget voor bewonersadviseurs en wetenschappers die meekijken en beschrijven wat uit de leerwerkervaringen komt?

Laatste opmerkingen over evaluatieonderzoeken. Niet alleen over de (eind) tevredenheid, maar vooral over hoe het proces verliep, dat geeft professionals ook feedback voor verbeteringen onderweg. Als er geëvalueerd wordt, zorg dan dat alle partijen de conclusies ontvangen. M.a.w. geen evaluaties onder embargo, maar alle rapporten hierover zijn openbaar.



## Casus Appingedam – deelonderwerp Leefbaarheid- Sociale Cohesie

Moderator: Rebecca Kruders Notulist: Sanne Visser

Wat is leefbaarheid?

- Het is het antwoord op de vraag: Wat maakt een gebied boeiend/dynamisch? Waarom wil ik daar wonen? Trots zijn op de regio, op je buurt, op de straat.
- Huis is veilig, groen, familie en vrienden, voorzieningen.
- Kernwaarden: invloed van elke burger op de processen van leefbaarheid, eenheid en verscheidenheid (sociale cohesie), vitale gemeenschap, veiligheid (contacten 112), zolang mogelijk wonen met directe naasten. Wonen met welbevinden.
- Veel bewonersinitiatieven, elkaars taal spreken, iedereen gelijk behandelen.

Vragen binnen leefbaarheid

1) Zachte kant onduidelijk, inzichten op dat vlak moeten nog worden verrijkt. 2) Burgerinitiatieven zijn belangrijk voor de leefbaarheid. Het moet komen van onderop, maar wel, waar nodig, met begeleiding/ondersteuning van de gemeente / welzijnsorganisaties. Hoe zorg je voor de juiste ondersteuning? Hoe ziet die eruit?

Antwoorden op deze vragen vanuit de groep:

1) Burgerinitiatieven:

- Kleinschalig en lokaal, eigenaarschap en zeggenschap van de burger
- Ervaringen delen
- Positief
- Visie en doorzettingsvermogen vanuit de burger

2) Maar ook hoe gaat de overheid daarmee om?

Kennis vanuit de burger gebruiken:

- Persoonlijke benadering
- Waar is de inspraak wenselijk? Zorg voor duidelijk verwachtingsmanagement

Hoe bereik je dat?

- Jullie maken ideeën en wij faciliteren het (Gemeente is facilitator en informant)
- Intergenerationeel, met meerdere generaties, grip krijgen op kennis, levensloopbestendig
- Niet alleen burgers, maar ook de deskundigen (huisartsen, ondernemers) vragen (die moeten ook blijven voor de leefbaarheid). Gelijkwaardige partners!
- Mensen invliegen die je nodig hebt
- Goede communicatie en perspectief scheppen: Hoe zou een dorp er over 40/50 jaar eruit zien? Daar moet je op inzetten om leefbaar te maken
- Ruimte in beleid, geef ruimte voor experimenten van de toekomst (vb. op gebied van zorg of inrichten van een gebied)

Concreet: Architect plan laten maken, bondgenootschap met dorp

Wat is de kennis die we al hebben?

- Ideeënbank provincie Groningen (initiatieven vanuit de bewoners)
- Initiatieven vanuit onderwijs en leefstijl (zorg), kunnen ook voor verbinding zorgen
- Hoe burgerinitiatieven op te zetten
- Hoe we burger en overheid dichter bij elkaar kunnen brengen

- Ervaringskennis vanuit burgerinitiatief

Wat hebben we nog meer nodig?

- Hoe kunnen we de versterkingsoperatie gebruiken in het verbeteren van de leefbaarheid? Directe link hiertussen maken?
- Hoe kan je leefbaarheid op langere termijn in stand houden? We weten wel hoe we kunnen werken aan impact op de korte termijn, voornamelijk d.m.v. burgerinitiatieven, maar te weinig over hoe we dit in kunnen zetten voor de lange termijn. Hoe zorg je dat het levend blijft? Hoe breng je de generaties samen?
- Methoden voor veerkracht achter de deur, hoe wilt u prettig opgroeien? Hoe kan je impact in het dorp, maar ook bij het individu/het gezin hebben?
- De sociale, psychologische impact die een tweedeling kan veroorzaken in het dorp. Kunnen we de relatie tussen buurtgenoten binnen versterkingsoperatie beter begeleiden? Lastige materie!
- Hoe kun je het een meer gemeenschappelijk probleem maken? Hoe maak je onderscheid tussen het individu en de gemeenschap?
- Het is voor bewoners niet interessant om te praten hoe om te gaan met de vraag of, waar en op welke termijn een zorgcentrum/buurthuizen etc. in een dorp komt, maar praat met de inwoners over hun buurt en op korte termijn, hoe ga je hier als gemeente (of gemeenten mee om)?
- Hoe creëer je de acceptatie aan het begin?

## Casus Ten Boer – Stress en gezondheid

Moderator: Tom Postmes      Notulist: Babet LeKander

Introductie Tom: laten we alle vragen puntsgewijs behandelen. Voor elke vraag 20 a 25 minuten.

1. Welke problemen leven er op dit moment?

r1: In Loppersum zien we met name (we spreken over straten i.p.v. huizen) ontstaan van burenruzies. Vergelijking met Postcodeloterij. Gebrek aan daadkracht bij wie dan ook. Gebrek aan communicatie. Wat is de rol van de gemeente? Hoe kunnen wij daarop inspringen? Wij zijn verantwoordelijk. Mensen raken hun huis niet kwijt. Oudere bewoners; het vergrijst. Het wordt lastiger om te blijven wonen in een groot huis. Toename in zorgkosten. Cruciaal is helderheid, duidelijkheid rondom het proces. Dit associeer ik met stress/gezondheid, maar we staan dicht bij onze inwoners en genoeg mensen zeggen 'ik zie het wel, versterk het maar'. Tom: Dat is al een heel brede probleemstelling. Om het samen te vatten: daadkracht; communicatie; taak/rolverdeling; stagnatie woningmarkt. Wat mist er nog? r2: het lijstje is nog langer. Je moet beginnen met: 1) slachtofferstatus is nog niet erkend. Gebiedsprobleem is nog niet erkend. 2) Die rampen zijn eenmalig. Hier: continu nieuwe rampen. 3) Proceskant is onduidelijk; je kunt maar beperkt kiezen. 4) Je wilt dat mensen kunnen kiezen, maar niet de komende tien jaar continu in de straat bezig zijn, dus je wilt een gebiedsaanpak. Maar dat is een lastig proces! We zijn een raar land, meest sparende land en we stoppen ons geld in het huis, dus als huis bedreigd wordt, word je inkomen bedreigd. Het heeft ook te maken met 'ik heb dat geld nodig voor oud worden/kinderen/etc'. Het verbaast me dat stresslevels nog niet hoger zijn. r3 en Tom: nou, het is best hoog. Tom: Nieuwe gezondheidsmonitor van GGD: ik ben verbaasd over omvang probleem. 130.000 mensen die vinden dat ze schade hebben (niet allemaal erkend): bij die mensen nagenoeg een verdubbeling van psychische klachten. r3: en dat begint al bij 2 schades. Protocollen en procedures spelen ook een rol. Daar ga je weer. Heel veel elementen spelen daar een rol. Tom: problemen hebben zich lange tijd aan het zicht onttrokken. Mensen gingen niet naar de huisarts, inmiddels is dat iets meer. r1: sinds eind 2016 zien we een explosieve stijging van mensen die hiervoor naar de huisarts gaan. Aardbevingsproblematiek is nummer 1 reden nu. r3: het ging heel lang om procedures en niet om je lijf. Nu koppelen mensen het aan hun gezondheid. r4: je wilt focus op de mensen die daar problemen mee hebben. Hoe ga je daar zelf mee om? Waarom heb je ruzie met de burens? Jij hebt de loterij opgezegd. Wat kun je er mee? r5: Maar je kunt zelf geen invloed uitoefenen op de situatie. r4: Maar wel op wat het met je doet. r5: Maar is moeilijk om erover heen te stappen. r3: Maar ook sociale cohesie en veerkracht is belangrijk. We moeten een kennisagenda maken: wat weten we daar al van? r2: 2 sporen nodig. Je lost problemen op een hoger niveau niet op. Is anders dweilen met de kraan open. r1: Murw gebeukt door de procedures. Tom: terug naar overzicht. Ik hoorde jou zeggen: er mist aan erkenning. Nog niet gecategoriseerd als ramp. r2: Individuen moeten bevechten dat ze een probleem hebben. Collectieve erkenning.

Tom: chronisch probleem bij sommige mensen. Heeft consequenties voor de verwerking. Mensen gaan afweer ontwikkelen om klachten te ontkennen of coping mechanismes ontwikkelen. Jouw derde punt is stroperigheid. r2s: nu nog geen keuzevrijheid want er valt niets te kiezen. "Ik zou weg willen"; kan niet, je zit vast. Tom: nuttig om dit goed te ordenen. Heel A5'je vol met punten op individueel niveau, bureau, gebrek daadkracht instanties, etc: ik kan dit straks niet terugkoppelen. r7: wij gebruiken 5 basisprincipes: 1) hoop 2) community efficacy 3) verbondenheid 4) veiligheid 5) kalmte. Hier schort het alle vijf aan. r3: community efficacy is interessant. Is ook belangrijk voor degenen die zich verantwoordelijk voelt. Degenen die iets zouden willen doen, op gemeenteniveau

bijvoorbeeld. Daar missen blijkbaar handvatten. r6: Ik werk in Overschild; gemeente kwam er niet uit met Slochteren; kon met NCG niet goed de rol bepalen. Het dorp was zo ziek ervan: willen de NCG niet zien. Is een manier om kalm te worden. Laten we iedereen (hele dorp) bij elkaar halen en het hebben over welke zorgen er zijn en welke vragen leven. 200 vragen en zorgen: heel veel emotie op tafel. Onbegrip, onmacht en in pauzes: "fijn dat het even gezegd kon worden". Dorpsgezelligheid was weer wat terug. Dat moet je continu herhalen om kleine stapjes vooruit te komen. Misschien dat er eens een oplossing langs komt. Veel stress over onzekerheid, over wie zegt wat. Het dorp kan daar ook veel zekerheid uit putten. Tom: mag ik het samenvatten: nuttig om de kloof tussen instanties en bewoners en technici om die te overbruggen? Voor wederzijds begrip? r6: daarvóór nog de kloof tussen individuen, de gemeenschap, versterken.

r2: vijfslag is mooi, maar alleen als ramp erkend is. Hier allemaal in hetzelfde gebied, maar we zijn niet allemaal slachtoffer. Ik kan het de ene keer wel en de andere keer niet zijn. Ik zou dat nog wel toe willen voegen. r5: zeg jij niet ook: problemen kun je niet oplossen, maar mensen praten en dat is belangrijk, en dat zou je continu moeten doen. r6: voor een beperkte groep werk het goed en die heeft uitstraling. Tom: het is allemaal interessant. Te weinig concreet toegespitst op die vraag. Met name: veel mensen komen hier op af en is cruciale fase in proces als geheel om een gevoel van zekerheid en controle te herstellen. Maar ook: op gebied zorg en stress nog iets anders nodig. Onderdeel van. De opzet was, we bespreken het probleem. Omvangrijk palet. Hebben we een idee van waar we naartoe willen. r7 heeft het vanuit het individu goed beschreven. r5, heb jij nog aanvullingen? r5: blue zones: gemeenschapszin en belang van sociale verbanden is belangrijk maar deze problematiek is zo groot... het enige wat ik in het algemeen kan zeggen: het helpt als je zaken aan elkaar verbindt. Vanuit verschillende programma's naar 1 probleem kijken. r3: risicocommunicatie: daar is veel kennis over. Maar hoe vertalen we dat naar deze specifieke situatie? Kennis ontsluiten en pasklaarder maken voor gebied. Best langdurig veel stress. Wat moet je met een burger? Liefst even uit huis; naar gebouw kijken; dan terug. Nu: burger zo gestrest. Hoe communiceren we om stress niet te versterken? Of zelfs reductie? Verwachtingen en erkenning; zit in taalgebruik. r4: zijn veel groepsbijeenkomsten. Mensen komen daar niet allemaal of laten zich niet horen. Stresslevel wordt hoger als je je niet kan vinden in degene die voor de groep staat. Of als je je niet intelligent genoeg voelt. Het gaat hier steeds over groepen maar het gaat juist om het individu. r2: nou, het begint bij de status. Stress weghalen door gevecht weg te halen. Grote gezondheidsproblemen blijkbaar. Kapitaliseer het maar. r6: ik heb er nooit bij stilgestaan of groepsbijeenkomsten stressvol kunnen zijn. Wel over bewoordingen. Is het individueel of collectief? Stress en schade in eerste instantie individueel. OTB onderzoek woningmarkt en welbevinden, krimp én aardbevingen samen gaat nadrukkelijk slechter leefbaarheid dan krimp óf aardbevingen.

## 2. Hoe kom je van probleem naar ideale situatie voor bewoners?

Tom: het probleem is de eerder genoemde vijfdeling met erkenning daar aan toegevoegd. r3: communicatie. Toen ze eerlijk werden in Ten Boer werd het vertrouwen versterkt. Tom: een constante factor op slides Appingedam was wantrouwen. Dit punt van toekennen dat er iets fout was hielp bij vertrouwen. r3: 3 soorten schade uit onderzoek Letteren: 1) huis, 2) psychisch, 3) moreel. Tom: dat werd inderdaad morele schade genoemd. r3: wat doet dat met mensen? r2: als ik geen hoop of vertrouwen heb wordt het lastig op dat element verder te komen. r7: vertrouwen in overheid bepaalt je veerkracht. Tom: grote vraag op achtergrond: veerkracht en cohesie versterken: hoe? Wat gebeurt er op dit moment en hoe pakt dat uit in de praktijk? We hebben hier

veel vragen. Misschien is dat een eerste stap: maak inventarisatie alle manieren hoe dat kan. Tweede manier: communicatie over risico's; onzekerheid/impact. Ook over trajecten. Wat kunnen we daar precies aan doen/verbeteren? Derde is herstel van vertrouwen. Hoe kun je daar in deze context nog aan doorwerken? Over dat type doordenken. r7: veel dingen over reductie/preventie van stress. Ook signaal dat er stress is. Ook belangrijk om te erkennen dat er stress is. Kunnen we daar goed antwoord op geven? Ook aan curatiekant kijken of we met de huidige zorg antwoord op kunnen geven. r3: ik sprak met iemand van NCG of er ook wordt meegenomen wat er met de mens gebeurt en ik begreep 'nee'. Tom: nog niet, nee. r3: waar zit het doordenken met de betrokken hulpverlening in dat verhaal? Dán staat maatschappelijk werk klaar, bijvoorbeeld. Dat draaiboek is er niet. Tom: dat is wezenlijk; het draaiboek is er niet. Twee dimensies: aanpak an sich en omgevallen boekenkast van instanties en partners. r2: bij de meeste mensen wel stress maar nog geen ziekte. r1: iemand zei: "moeten wij nou investeren in nieuw dak, straks komt volgende week de NAM". Mensen zitten continu in wachtstand. r2: kwantificeer de kosten als je niks doet maar. Mensen zijn nog niet ziek dus willen nog niet naar de dokter. Organiseer positief gesprek. Moeten we niet tijdelijk een project maken met studenten en afgestudeerden om deze gesprekken plaats te vinden? Het gesprek organiseren. Ook zodat mensen zelf opties kunnen verkennen. r4: wel eens met gemeente gesproken over zorgloket, mooi, maar alleen curatief. Maar wordt tijd voor ontwikkeling daarin. Laat vanuit positieve kant komen i.p.v. vanuit de hulpverlening. r2: organiseer een sportmiddag; boxen tegen de NAM r3: bestaat er onderzoek wat het doet met mensen als je niet erkend wordt in je slachtofferschap en de boosheid/teleurstelling als gevolg. Aanbeveling is van belang. Tom: kennisvraag: wat werkt in aanpak van stress? En: we hebben een draaiboek nodig. r3: dus dat is al uitvoering. Tom: ik ben zelf onderzoeker maar ik zeg nu: we weten al genoeg en we moeten nu doorpakken. Bij schadeafhandeling is onvoldoende erkend. Daar is iedereen nu op bedacht. r6: maar ik zie het niet in de praktijk. r1: we hebben concrete rampen gehad. Misschien moeten we een mix maken van Enschede en Duisberg. Tom: Ja; hoe verhoudt de situatie in Groningen zich tot andere situaties? r7: Brabantse troost, afgegraven dijk. Tom: ook nuttig om naar buitenland te kijken.

## Casus Ten Boer – Veerkracht & Weerbaarheid

Moderator: Jochen Mierau      Notulist: Marielle Bovenhoff

p1 geeft aan de 'desinformatie' die bewoners hebben (bijvoorbeeld via social media) een lastige kwestie te vinden. Volgens p3 is communicatie een toverwoord in deze kwestie. p2 zegt dat bij NCG een belangrijk punt is: communicatie met bewoners, hoe doen we dat? Er zijn vaak situaties waarin duidelijk wordt: dit had anders gemoeten. p2 heeft het idee dat communicatie moeilijker is geworden. In begin zaten bewonersbegeleiders van NCG urenlang met mensen aan tafel onder het motto 'luisteren is het devies'. Tegenwoordig zijn er procedures. Dat betekent dat bewoners allerlei brieven etc. ontvangen, maar ze snappen lang niet alles.

p3 heeft zelf schade aan boerderij en bij haar wordt nu gesloopt, maar de verkeerde muur is neergehaald. Oorzaak hiervan is slechte communicatie tussen instanties onderling: CVW -> Arcadis -> aannemers -> slopers.

p2 geeft aan dat bewoners graag op de hoogte willen worden gehouden, maar dat het lastig uit te leggen is wat er achter de schermen gebeurt; dat is niet simpel, het gaat steeds heen en weer. Hoe breng je informatie die zo min mogelijk onrust veroorzaakt? Want er verandert ook steeds heel veel.

p1 stelt dat het vertrouwen bij bewoners volkomen weg is. Zodra je bijv. aankondigt dat het CVW langskomt, is het al mis.

Groep komt min of meer tot gezamenlijke conclusie: als bewoner weet je zelf niet alles, maar je wilt vertrouwen hebben dat de ander weet wat hij doet (net als dat je je huisarts of tandarts vertrouwt op zijn kunnen).

p4 geeft aan dat één op de zes inwoners in het aardbevingsgebied laaggeletterd is en vraagt of daar in de communicatie rekening mee wordt gehouden. p2 antwoordt dat dat nu nog niet het geval is.

JM gaat hierop door en zegt dat we nog onvoldoende rekening houden met het niveau waarop je moet aansluiten als je communiceert. Hoeveel regie willen mensen bijvoorbeeld? We hebben geen concrete informatie over wat voor mensen / groepen het gaat en hun kenmerken. p2 reageert dat collectieve communicatie niet is ingericht op specifieke bewoners. Na een bijeenkomst vangen bewonersbegeleiders mensen wel individueel op. p7 vindt dat alles individueel zou moeten en dat er één aanspreekpunt zou moeten zijn voor de bewoners (één aanspreekpunt namens alle instanties). p2 geeft aan dat er in de basis wel één bewonersbegeleider is die van A-Z het traject doet voor één bewoner. Maar de praktijk is weerbarstiger, ook door de enorme hoeveelheid dossiers.

p7 heeft er geen goede ervaringen mee, zo belt de NCG bijvoorbeeld niet terug. JM reageert dat we wel realistisch moeten zijn; een instantie als NCG is ook niet 24/7 beschikbaar. p8 zegt dat de bewoner er wél 24/7 mee bezig is. Die is in onzekerheid gebracht. JM concludeert dat er veel fouten zijn gemaakt, maar dat we moeten leren terwijl we bezig zijn. En daar is nu geen pasklare oplossing voor. p2 weet dat er veel bewoners zijn die al hun vrije dagen erin hebben moeten steken.

p2 geeft aan dat er bij de Fazanthof wel goed gecommuniceerd is over gemaakte fouten en dat er excuses zijn aangeboden, op aandringen van de burgemeester. p6 vervolgt dat bij Fazanthof veel zaken fout zijn gegaan en dat ze beseften: De enige kans om met deze bewoners verder te kunnen, is met de billen bloot te gaan. En dat werkte. [Ander punt] Als er een avond georganiseerd wordt, willen mensen graag van te voren weten wat er gaat komen, dan kunnen ze zich voorbereiden.

p5: (refereert aan haar eigen onderzoek, Christchurch): rampen hebben een niet-homogene

invloed op een gemeenschap. Ook de fase verschilt. Dit alles zou je van tevoren in kaart moeten brengen. Het vertrouwensverlies in Christchurch was ook heel groot. Er is toen een nationaal ministerie opgericht om alles te leiden. Er speelden ook veel politieke processen, plus dat het daar ook om mensenlevens ging. p2 geeft aan dat politieke processen hier ook een grote rol spelen.

p5 zegt dat de oplossing voor Christchurch was dat vele burgerinitiatieven aan het begin meer gestimuleerd hadden moeten worden. p4 refereert aan case in Vermont 'result based accountability', wat toepasbaar zou zijn op Fazanthof met zijn verschillende typen bewoners. Bij result based accountability gaat het om burgerinitiatieven en feedback m.b.t. bereiken van het doel. Daarvoor is veel zelfsturing nodig. Eerst moet je samen indicatoren vaststellen wanneer je doel bereikt hebt; dan plannen maken en na x-aantal maanden evalueren. De doorlooptijd is wel erg lang. JM geeft aan dat er voor het aardbevingsdossier weinig tijd is, want het veiligheidsissue moet opgelost worden. Het is eigenlijk een ramp in slow motion.

Volgens p4 is het slim om bij veilig maken van woningen alvast voor te sorteren op leefbaarheidsissues. JM geeft aan dat mensen die ruimte niet in hun hoofd hebben, om mee te denken; ze zijn soms wel 30 uur per week ermee bezig; ze zijn aan het overleven. p7 geeft aan dat dat komt omdat er zoveel onduidelijkheid is (in Loppersum). p2 zegt dat destijds in Appingedam, toen er op die avond tegen de bewoners gezegd werd: 'Sloop is een overweging', er meteen een enorm applaus was.

(...)

JM geeft aan dat het heel belangrijk is om eerlijk te zijn, ook bij onprettig nieuws – en dat is tegelijk heel moeilijk. Bewoners van huizen die niet gesloopt worden, maar alleen versterkt, kunnen het gevoel krijgen dat hun huizen straks 'rotte appels op een nieuwe fruitschaal' zijn. CVW heeft wel een mooie stap gezet door nieuwe gevels te plaatsen, maar ja dan zijn de dakpannen oud. En dat zit niet in de versterkingsopgave. Over dit soort dingen moet je kristalhelder zijn naar bewoners, je mag de deur zelfs niet op een kier laten staan.

p6 heeft de tip gekregen om een brochure te maken, direct aan het begin, met daarin allerlei vragen en antwoorden, over wat er kan gebeuren, mogelijkheden, planning.

p3 zegt dat mensen er moe van worden om overal voor te moeten vechten. Er worden dingen beloofd, die later weer ingetrokken worden. p2: data worden ook vaak niet gehaald, en dan moet je later weer terug.

JM vraagt zich af hoe je, in een situatie die onzeker is, met elke dag nieuwe inzichten, je dan toch communiceert? Volgens p4 moet je de omstandigheden schetsen. Zodra je weet dat je een deadline niet haalt, direct melden. p3 vindt dat deadlines dan gewoon ruimer gesteld moeten worden. Conclusie: in een onzekere omgeving moet je geen zekerheid willen creëren, want dat levert slechts schijnzekerheid op. p4 voegt toe dat mensen er bovendien rechten aan ontnemen. Door de stress die zo'n situatie oplevert, kun je alleen nog maar beperkt denken.

JM: Vergelijk een huisarts als doorverwijzer: iemand waarin je vertrouwen hebt en die naar jou kan communiceren wat jij moet weten. (...) Ook is er veel wantrouwen ten aanzien van wat er gezegd wordt. [Noemt voorbeeld bouwbedrijf dat met kalender en foto's werkte om de mate van overlast voor bewoners te laten zien. Dat werkte heel goed]

p8: Belangrijk om bewoners meer perspectief te bieden; op de toekomst, een 'social return' bijv. lagere energielasten. p3 zegt dat echter niet iedereen iets anders wil; zijzelf heeft er niet voor gekozen om in deze situatie te belanden. Volgens JM zou je mensen de keuze kunnen geven (bijv. geldbedrag, als ze niet iets anders willen).

p1: Bij de Fazanthof waren er mensen die zelf wel wilden bijleggen om hun huis alsnog gesloopt te krijgen en vervolgens nieuwbouw. Je moet nadenken hoe je mensen meer regie kunt geven. Mensen mogen voor al die ellende wel iets terug krijgen.

p8: Bijvoorbeeld de sociaaleconomische positie van mensen hier beter maken. JM: Meer regie aan bewoners. En op korte termijn moet je sturend zijn, maar op lange termijn kan er best meer regie gegeven worden. p5: Bewoners een gevoel van eigenaarschap geven. Deze transitie moet wel breder gedragen worden.

p6 wil nog kwijt dat er ook veel positief gestemde mensen zijn!

Volgens p2 is er veel aandacht al vanuit de reguliere zorg. Maar er zijn ook mensen die overal buiten vallen en niets weten van aardbevingen. Ze noemt een voorbeeld van een bewoner uit Loppersum die zich bij bezoek NCG afvroeg: 'Zijn hier aardbevingen dan?' Die mensen bereik je niet met communicatie.

p9: De sociale infrastructuur in wijken staat onder druk, bijv. in Appingedam. JM: Project 43 laat het sociaal-ontwrichtende effect zien. p1: Mensen die de keuze hebben, gaan weg. Dat zijn vaak ook dragers van het verenigingsleven. Het is belangrijk om te zorgen voor de aantrekkelijkheid van het gebied. En dat mensen komen en blijven. p9: Trots op gebied (bij bewoners die willen blijven) is belangrijk. En wat kan daarin geïnvesteerd worden?



## Casus Ten Boer – deelonderwerp Leefbaarheid- Sociale Cohesie

Moderator: Marja Janssens    Notulist: Ewout van Spijker

Het gesprek ging uiteindelijk meer over de aardbevingsproblematiek in het algemeen. Over de case van Ten Boer is niet echt uitvoerig gesproken. Uit het gesprek kwam onder andere naar voren dat het vertrouwen van de bewoners nu vaak te laag is. Het proces is nu te ingewikkeld. Er zou meer geluisterd moeten worden naar wat de wensen van de bewoners zijn. Hier is echter niet altijd tijd voor. Het contact tussen betrokken partijen en de bewoners moet laagdrempelig en informeel verlopen. Er is nu sprake van een verschil tussen de leefwereld van bewoners en de systeemwereld van regels en procedures. Het is belangrijk dat de bewoners zicht houden op hun toekomstige situatie en dat ze bij alle stappen van het proces naar het eindresultaat worden meegenomen. Een mogelijke oplossing die werd aangedragen was de oprichting van bewonerscollectieven. Hieronder volgt het globale verloop van het groepsgesprek.

Welke problemen leven er op dit moment? De specifieke focus van dit groepsgesprek ligt op leefbaarheid. Toch is het ook aan de andere thema's van de dag verbonden. Moderator: Wat zijn volgens jullie op dit moment, op het vlak van aardbevingen, de knelpunten? Tijd. Mensen moeten de bewoners stimuleren en ondersteunen op emotioneel vlak. Er is echter te weinig tijd voor deze werkers. Het gesprek dat met bewoners gehouden wordt is vaak te kort. Er speelt te veel om in een half uur te bespreken. Verdriet kost nou eenmaal tijd. Tijd om verhalen te horen, tijd om er te zijn. Echt aandacht te hebben voor de mensen. Geld is wel een issue. Meer tijd kost ook meer geld. Het probleem heeft ook een raakvlak met zorgvuldigheid. Wat is wenselijk? Hoe wil je het aanpakken? Het proces naar het resultaat toe is lastig. De zorgvuldigheid in de aanpak mist. Mensen willen graag inspraak. Niet alleen in het eindproduct, maar ook in het proces. De tijd voor de begeleiding kan de versnelling naar het nieuwe veilige huis in de weg zitten. Een belangrijke term hierbij is handelingsperspectief. Je moet nu gedwongen op te korte termijn wensen en keuzes maken voor langere termijn. Waar je normaal vijf jaar doet over een besluit, moet het nu binnen een jaar. De knelpunten zijn echter niet alleen maar te omschrijven als capaciteitsproblemen.

Een ander belangrijk punt is vertrouwen. Het proces raakt mensen in de privésfeer. "Je moet mensen zomaar in je badkamer laten"(voor de controle e.d.). Het is voor alle mensen een probleem, het maakt niet uit of het in Ten Boer is of in Loppersum. Meer tijd zou kunnen leiden tot meer vertrouwen, maar zoals eerder gezegd is het lastig om meer tijd te investeren. Een ander gevolg van de aardbevingsproblematiek is dat bewoners in eerste instantie aan hun eigen situatie zullen denken, aan hun eigen problemen. Hierdoor kan er druk komen op de sociale cohesie. Mensen hebben door hun eigen situatie veel minder tijd voor projecten, initiatieven en evenementen ter bevorderingen van de sociale cohesie. Hun hoofd staat er misschien niet meer naar. Het individu komt tegenover sociale cohesie te staan. Dit kan leiden tot frictie. Samen bezig zijn met burens kan verwateren door individuele problemen. Het kan aan vrijwilligers te vol in het hoofd worden, hierdoor is het hoofd niet bij dorpsprojecten. Wat is leefbaarheid? De betekenis is heel individueel. Leefbaarheid gaat over een gebied. Het is een gebiedsaanduiding. Goed wonen, leven en werken, voor de mensen die er wonen. Daar zit een heel subjectieve component in. Daarbij bestaat het verschil nog tussen iets leefbaar maken vs. leefbaar houden.

Moderator: Wat zou je graag willen om in een leefbaar dorp te wonen? Het verschilt per mens. Ook qua groepen mensen is het belangrijk om te zien dat er wat betreft wensen zeker verschillen

bestaan tussen de lagen waarnaar je kijkt. Het hangt van dorpsniveau af, maar speelt ook op wijk- en straatniveau. De zorgen zijn er binnen de dorpen. Conflicten bestaan tussen individuele problemen tegenover dorpsbelangen. De economie is weer in beweging. Als er plannen zijn, dan kun je mensen betrekken en zo hun eigen welzijn proberen te vergroten. De processen die hierbij spelen, kunnen echter heel lang duren. Subsidies aanvragen en dergelijke. Dit loopt op vrijwilligers. Hier zijn echter niet altijd genoeg van. Het gaat bij de processen hier echt om een ontmoeting tussen leefwereld vs. systeemwereld. Waarom moeten we de dingen zo doen, zoals we het nu doen? Regels en procedures staan pal tegenover het welzijn van bewoners. Dit is een groot knelpunt.

Leefbaarheid speelt, zoals eerder gezegd, ook op kleiner niveau. Ongelijkheid is ook te zien per huis. Dat vergt ook weer een andere aanpak. Met name op het vlak van sociale cohesie. Inwoners worden nu soms tegen elkaar opgezet. Je wordt geconfronteerd met anderen. Het gevoel van ongelijkheid wordt hierdoor versterkt. Het komt toch altijd wel weer heel veel aan op geld. Voor alle onderdelen in het proces is geld een belangrijke factor. Het gaat echter toch wel om meer dan alleen geld. Je kunt niet voor iedereen dezelfde oplossing vinden. Er bestaan ook statusverschillen onderling bewoners. Daarnaast kan er sprake zijn van onderlinge culturele spanningen.

Participatie: Hoe betrek je iedereen? Op informatieavonden zal je vaak de vaste mensen krijgen (met een uitgesproken mening). Niet iedereen zal komen opdagen. Voor de toekomst is het belangrijk dat er verder wordt ingegaan op het begrip betrekken. Betrekken biedt mogelijkheden. Moderator: Welke mogelijkheden voor invloed en het omdraaien van het proces zijn er? Niet heel Groningen voelt zich gehoord. Zodra er iemand uit het westen hier komen weten ze pas wat hier speelt. Je moet hier echt zijn om het te beseffen. Het is dan ook vervelend als gedurende de jaren steeds weer nieuwe mensen van 'buiten af' zich komen bemoeien met de situatie. Verenigingen van Dorpsbelangen worden er soms gek van dat ze vaak opnieuw moeten uitleggen wat er speelt aan nieuwe partijen.

Terugkomend op het begrip betrekken: Een woon- en leefbaarheidstraject of een participatietraject. Daar gaan jaren overheen. De huidige gebruiksvormen en werkvormen voldoen niet meer aan de eisen. Je kunt niet van boven af zeggen "wacht maar met versterken", maar ondertussen wel willen dat alle bewoners inspraak kunnen hebben. Deze processen lopen langs elkaar heen en kosten veel tijd. Ondertussen moest het allemaal eigenlijk gisteren af zijn. We zijn hoe dan ook per definitie te laat met een oplossing. Op zoek naar oplossingen: Het is belangrijk om bewoners gewoon eerlijk te kunnen vertellen waarom dingen gaan zoals ze gaan. De betrokken partijen moeten helder zijn in de communicatie en ook tegenslagen op een eerlijke en respectvolle manier overbrengen. Hierbij is het ook belangrijk dat de complexiteit van alles wordt gedeut. Daar win je vertrouwen mee. Echter hoeft de gemiddelde bewoner niet een verhaal vol technische termen aan te horen. De technische termen en alles eromheen zijn voor hen te complex. Voor de bewoners zijn het gewoon "aardbevingen".

Vertrouwen hangt af per regio. Het gaat hand in hand met onduidelijkheid over betrokken partijen. Dit zou te maken kunnen hebben met de grootte van de gemeente en hoe er gecommuniceerd is. In kleine gemeenten met een open en actieve burgemeester kan er veel sneller sprake zijn van vertrouwen onder de bewoners. In Loppersum doet de burgemeester dit bijvoorbeeld goed. Daarnaast is bijvoorbeeld NCG kantoor in 't Zandt laagdrempelig qua toegankelijkheid. Dat geeft vertrouwen aan de lokale bewoners. De locatie van een dergelijk loket is heel bepalend voor het wederzijdse contact. Dan haal je eventuele drempels weg. "Zeg wat je

doet en doe wat je zegt". Hou burgers bij alle stappen betrokken. Het is belangrijk om te peilen of er genoeg samenwerking is tussen partijen, bewoners en bijvoorbeeld dorpscoaches. Je kunt niet van te voren een plan opstellen en daar de komende jaren aan vast blijven houden. Je moet constant je referentiekader bijstellen, want de processen rondom de problematiek veranderen ook. Dit is wel zeer arbeidsintensief, maar zal ten goede komen van de leefbaarheid in de gebieden. Zorg dat je als organisatie, zoals de NCG, actief blijft doorvragen naar de situatie van de bewoners en wat zij vinden. Als je niet genoeg van de lokale situatie weet, raak je het houvast en het vertrouwen kwijt. Het is daarnaast belangrijk om overzicht te houden over de wensen van de bewoners. Waar vragen de bewoners nou eigenlijk echt om? Ze hebben iets nodig waar ze wel vertrouwen in hebben. Er is vaak wel vertrouwen in de mensen van de NCG, maar niet zozeer in de instantie. NCG onderdeel van EZ. Een gezicht is belangrijker dan een naam. Het zou een idee kunnen zijn om een totaal onpartijdige ombudsman over dit probleem aan te stellen. Of een persoon die meer opkomt voor de burgers. In ieder geval iemand zonder belang. Er zou een verandering moeten komen in de wijze waarop het contact verloopt. Een typisch geval van bottom up versus top down processen. Eerst praten met de bewoners, dan pas de regelgeving opstellen.

Uiteindelijk is het belangrijk dat de bewoners een perspectief houden op de toekomst. Vertrouwen in de toekomst, dat is ook leefbaarheid. Hierbij kan de zogenaamde zachte kant van het verhaal niet goed zijn, als de harde kant niet goed geregeld is. Geruststelling geven aan de bewoners door op grond van solidariteit je in te zetten voor eventuele afspraken in de toekomst. Dat geeft houvast en weerbaarheid. De schade is niet het ergste, maar hoe die wordt afgehandeld. Compensatie is geen oplossing. Voor de bewoners zou het een idee zijn om eigen zeggenschap te vergroten door middel van het oprichten van een collectief. Zoals gebeurt voorbeeld met lokale energielcollectieven. Samen kunnen bewoners veel sterker staan. Als inwoner krijg je zo veel meer invloed op de toekomst. Het moet wel duidelijk worden gemaakt wat er allemaal kan en wat dus de mogelijkheden zijn. De mensen verzuipen nu al in aanwezige informatie. Het zou dan goed zijn om aan hen te communiceren wat er allemaal kan. Welke ruimte is daarvoor en welke spelregels stellen we daarvoor op.